

Ғ. ҶҮРАЕВ

**ОЛИМИ ПУРҲОР ВА
МУРАББИ ҒАМҲОР**

Г. ҚУРАЕВ

ОЛИМИ ҚУРҚОБ ВА МУРАБИИ ГАМҚОБ

ДУШАНБЕ - 1992

Ғ. ҶУРАЕВ

С/С

ОЛИМИ ПУРКОР ВА МУРАББИИ ҒАМХОР

/Шарҳи мухтасари ҳасби ҳол ва фаъолияти илмии узви
вобастаи АИ Тоҷикистон, профессор Раззоқ ҒАФҶОРОВ/

Мухаррири махсус: номзади илми филология, доцент

У. ОБИДОВ

Нашриёти "Маориф", ДУШАНБЕ - 1992

Ҷамоли мардумӣ дар ҳилм бошад,
Ҷамоли одамай дар илм бошад.

/Носири Хисраев/

Соли 1958, ҳангоме ки дар курси сеъми Донишқадаи омузгории ш. Душанбе таҳсил мекардем, дар "Газетаи муаллимон"/ он вақт "Омузгор" ҳамин гуна ном дошт/ оиди китоби дарсии "Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик" тақризи муфассале ба таъб расид. Чун мо, донишҷӯён, аз китоби мазкур истифода мекардем, бо шавқу қавас ва майли тачом ба мутолиаи тақриз пардохтем. Албатта, мо он вақт намедонистем, ки ин тақриз навиштаи нахустини Р. Гафторов нест. Балки мақолаву тақриҳҳои ӯ ҳангоме аз соли 1956 дар рӯзномаҳои ҷумҳурии Тоҷикистон пай дар пай чоп мешудаанд. Вале забони ҷурбуранг ва шеваи тақриз диққати моро ба дараҷе ҷалб карда буд, ки ҳисси кунҷубонамон боло гирифтӣ аз устод Муҳаммади Исмаилов пурсон шудем, ки муаллифи тақризиро мешиносад ё не.

Устод, ки аз оҳанги лаҳҷаи ҷаҳрашон аломати қамрайӣ бо муаллифи тақриз қонда мешуд, бо табассум ҷавоб доданд:

— Вале, муаллифи тақризиро мешиносам, ӯ муаллими забони Донишгоҳи давлатии ш. Самарқанд аст.

Ҳамин тавр, шиносоии ғойбонаи ман бо Раъзоқ Гафторов ҳанон солҳо сурат гирифта буд. Вале ман он вақт ҳаҷ тасаввур баъди наметавонистем, ки сарнавишт миёнбад маро бо ин шахси ориф, забоншиноси забардаст, дзрандай Ҷоизаи давлатии ба номи Абӯалӣ ибни Сино, узви вобастаи АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, узви Иттифоқи навиҷандагонии ИҶС, доктори илмҳои филология, профессор ва марди ҳақимӯхоҳсор ҳамкор мегардонад. Баъдҳо ман мақолаву китобҳои гуногуни Р. Гафторовро бисёр мутолиа кардам ва аз онҳо баҳра бардоштам. Вале таассуроти он тақриз маро то ҳол тарқ намекунад, зеро он нахустин тақризе буд, ки рабату муҷаббати маро ба илми забон ба вуҷуд овардааст.

х х х

Зиндагонии устод Р. Гафторов оддист. Ӯ дар соли 1932 дар ноҳияи Самарқанди вилояти Самарқанд дар оилаи косиб таваллуд ёфтааст. Маълумоти миёнаро дар зодгоҳи қосил намуда, сипас соли 1949 Донишқадаи муаллимтайёркунии шаҳри Самарқандро хатм карда-

аст, солҳри 1949-1951 ӯ дар мактаби миёнаи деҳаи Чоркуҳи ноҳияи Исфара ва қашлоқи Оқаллики ноҳияи Самарқанд дарс гуфтааст. Соли 1951 Р. Гаффоров ба Донишқадаи омӯзгории Хучанд/собиқ, Ленинобод/шомил шуда, бинобар маълумоти олии нопура доштан онро дар зарфи ду сол, яъне соли 1953 хатм менамояд. Баъд аз хатми донишқада як сол дар шӯбаи маорифи халқии ноҳияи Самарқанд ба ҳайси инспектор ифои вазифа намуда, соли 1954 ба Донишгоҳи Самарқанд ба муаллими даъват мешавад ва аз ҳамон вақт тақдири хелро ба тадрису тадқиқи забони тоҷикӣ зич мепайвандад. Чун орзуи ягонаи Р. Гаффоров иҷрои таҳсил ва таълифи рисолаҳои илмӣ буд, соли 1959 даъвати сарони Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рудакии АИ Тоҷикистонро бо камоли мамнуният пазируфт ва дар шӯбаи забони адабии тоҷик ба сифати ходими хурди илмӣ ба кор шурӯъ кард. Р. Гаффоров соли 1965 дар мавзӯи "Забон ва услуби Раҳим Қалил" рисолаи номзадӣ ва дар соли 1980 дар мавзӯи "Синтаксиси лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар тасвири муқрисиавӣ/ҷумлаҳои содда/" рисолаи докторӣ дифоъ намудааст. Ӯ аз соли 1966 то ба имрӯз сарпарастии шӯбаи лаҳҷашиносиро ба ӯҳда дорад.

Азбаски устод Р. Гаффоров дар баробари кори илмӣ дар мактабҳои олии ҷамоияти педагогиро низ давом дода, дар тарбияи садҳр омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик саҳми гирифтааст, соли 1986 ба дарёфти унвони профессории Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин мушарраф мешавад. Вале соли 1989 барои устод Р. Гаффоров махсусан фаромӯшношуданист: аввалан барои сарварии иштирокчи дар таълифи асари панҷҷилдаи "Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ" сазовори Ҷишаи давлатии ба номи Абуалӣ ибни Сино гашта бошад, сони-ян узвияти Иттифоқи нависандагони ИҶС-ро ҳрсил намуд.

Р. Гаффоров яке аз сермаҳсултарин забоншиносони ҷумҳурии мебошад. Ба қалами ӯ зиёда аз 300 номгӯй мақолаву тақризи ва рисолаҳои гуногунақадми илмӣ мансубанд. Ӯ яке аз муаллифони китоби дарсӣ аз услубшиносӣ барои мактабҳои миёна ба шумор меравад. Ӯ солҳост, ки дар мактабҳои олии пойтахт аз услубшиносӣ, маданияти суҳан ва забони адабии тоҷик дарс мегуянд.

Чун муҳтавои навиштаҳои ин олимӣ нуктасанҷ басо гуногун аст, тафсилоти онро низ дар ҷанд бахш воҷиб медонем.

I

Ҳарчанд ки ман дар оғози суҳан аз тақризи ҳуби устод Р. Гаффоров дар ҳусуси грамматикаи забони тоҷикӣ ёдовар шудам, бо ву-

чуди ин, ӯ, пеш аз ҳама, ба майдони фарохи забоншиносӣ чун услубшинос гом ниҳодааст. Гумон меравад, ки табиати шоирона ва завқи волои эстетикӣ, ки дорад, уро ба таҳқиқи забон ва услуби асарҳои бадеӣ водор сохтаанд. Ин буд, ки ӯ то даъват шудан ба Душанбе "Дар бораи забони достони "Асрор"-и Гаффор Мирзо", "Талбеҳ, дар романи "Одамони Ҷовид"-и Р. Чалил барин мақолаҳоро ба таъб расонида, худро ба сифати услубшинос муаррифи намуд. Вале таҳқиқоти нахустини ҷиддии Р. Гаффоров дар риштаи услубшиносӣ рисолаи номзадии ӯ "Забон ва услуби Раҳим Чалил" /дар асоси материали романи "Одамони ҷовид"/ ба шумор меравад, ки таҳти роҳбарии устод Н. Маъсумӣ анҷом пазируфта, дар соли 1966 ба шакли китоби алоҳида ба таъб расидааст. Чун дар ин асар системаи мукаммали забон ва услуби романи "Одамони ҷовид" мавриди баррасии амиқ қарор гирифтааст, лозим медонем, ки таҳлили илмӣ асарҳои устод Р. Гаффоровро аз ҳамин шурӯъ кунем.

Забон ҳамчун дарёст. Дарё мунтазам ҷараён мекунад, ба шохобҳо ҷудо мешавад, дар роҳи худ гоҳо камбар ва гоҳо паҳно шуда меравад. Забон низ аз шохобҳо иборат аст. Ин шохобҳо муттасил ба ҷараёни дарёи забон мерезанд ва аз ғизои рӯҳбахши худ онро саршор мегардонанд. Забони нависанда, забони ҳар як асари бадеӣ аз ҷумлаи ҳамин гуна шохобҳо мебошанд, ки дар ҳар даври замон ба маҷрои забони адабӣ ҳисса мегузоранд. Ба ин маънӣ омӯхтани забон ва тарзи баёни ҳар як нависанда ва ё ҳар як асари бадеӣ аҳамияти бузург дорад, зеро омӯзиши забони адабиёти бадеӣ моҳиятан омӯзиши ҷараёни забони адабиёт. Ин аст, ки вазифаи услубшинос, вазифаи шахсе, ки ба таҳлилу таҳқиқи забону тарзи баёни асарҳои бадеӣ шугл меварзад, хеле душвор ва мураккаб мебошад, чунки ӯ бо таҷзия ва тасвири забони услуби ину он асари бадеӣ маҳдуд на-мемонад, балки ҳар як воҳиди луғавӣ грамматикӣ ва ё воситаҳои бадеии онро пайваستا бо ҷараёни умумии забони адабӣ аз назари таҳқиқ мегузаронад. Аз ҳамин рӯ, ба рисолаи таҳқиқоти "Забон ва услуби Раҳим Чалил" метавон баҳри баланд дод, ки муаллифи он Р. Гаффоров чунин як вазифаи душворро ба камоли маҳорат адо кардааст.

Услубшиносӣ дар филологияи тоҷик соҳаи навест. Дар соли 1959 ба таъб расидани асари пурқимати устод Н. Маъсумӣ "Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик" дари мактаби махсусро барои ҳавасмандони ин соҳа боз кард.

Қаъби назар аз он ки дар зарфи ин чанд сола забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим/З.Ҳамолитдинов/, повести "Будда"-и С.Айиб/Х.Хусеинов/, романи "Духтари оташ"-и Ҷалол Иброҳим/И.Ҳасанов/, романи "Палатаи кунҷаки" ва повести "Дар он дунё"-и Ф.Мухаммадиев/Т.Шокиров/ мавриди тадқиқоти маҳсул гаштаанд, бо вучуди ин монографияи Р.Рафӯров ҳоло дар хазинаи услубшиносии тоҷик асари дуумине ба шумор меравад, ки манзури хонандагон гашта, дар хусуси забон ва услуби Раҳим Ҷалил барин нависандаи машҳури тоҷик маълумоти батафсил медиҳад. Муаллиф забони романи "Одамони ҷовид"-ро ҳамчун як системаи яклухт таҳқиқ мекунад. Аммо таъси-лоти ин система соф лингвистӣ набуда, балки фактҳои сершумори лексикӣ грамматикӣ пайваستا бо мақсаду мундариҷа, ғоя ва қимати бадеии асар аз назар гузаронида мешавад, зеро, чи тавре ки худӣ муҳаққиқ қайд кардааст, "услубшиносӣ забони адабиёти бадеиро, пеш аз ҳама, чун воситаи тасвир, бавучудоварандаи образи бадеӣ ва талқинкунандаи мақсади эҷодии нависанда пайваستا бо мавзӯ ва мундариҷаи асар маънидод мекунад".

Асари мазкур аз муқаддима, фаслҳои лексикология, фразеология, грамматика ва боби махсусе бо номи "Воситаҳои тасвири бадеӣ дар роман" иборат аст.

Дар назари муҳаққиқ, чунин вонамудааст, ки тадқиқи ҳартарафаи забон ва услуби як асари бадеии калонҳаҷми, ҳамчун "Одамони ҷовид", худди кори илмиро ҳеле васеъ мегардонад. Бинобар он ӯ дар баъзе ҷобҳо, масалан дар баёни хусусиятҳои грамматикӣ асар бо қайдҳои мухтасар қаноат мекунад. Аммо ин арзиши монографияро ҳаргиз кам намекунад. Муҳаққиқ ҳатто бо ҳамин қайдҳои мухтасар ҳам моҳияти масъаларо ба таври боду шояд баён кардааст.

Дар муқаддимае, ки пурмаълун аст, обзори мухтасари адабиёти услубшиносӣ ҳам дар доираи забоншиносии рус ва ҳам дар доираи забоншиносии тоҷик акс ёфтааст. Дар зимни ҳамин муаллиф доир ба асарҳои адабиётшиносӣ ва танқиди адаби ақидаи изҳор карда, комилан дуруст қайд менамояд, ки дар онҳо ба масъалаи забону услуби асарҳои бадеӣ кам диққат дода мешавад. Дар ҳақиқат, агар олими адабиётшинос ғоя ва мундариҷаи асари бадеиро вобаста ба забону услуби он таҳқиқ кунад, бурди тадқиқоти ӯ меафзояд, чунки фақат дар ҳамин сурат барои пайвастагии шакли маъмуни ҳар як асари бадеӣ ҳуҷҷатҳои заруратдан мумкин мегардад. Вале дар як вақт адои ин ду ва-зифа барои адабиётшинос гарон аст, чунон ки услубшинос ҳам ба он пурра қомеъ шуда наметавонад.

Дар фасли лексикологии асар тадқиқи масъалаҳои зеринро мушоҳида мекунем: калимаҳои гуфтутугӣ-халқӣ, калимаҳои ўзбеки, калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар роман, калимаҳои шеваги, калимаҳои таърихӣ ва кўҳнашуда, калимаҳои китобӣ, таъбироти фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикमतҳо.

Нависанда ҳаётро инъикос дода, зимнан унсурҳои забониро, ки бо зиндагӣ ва ҳаёти ҳаррӯза алоқаманданд, тасвир менамояд. Нутқи персонаж инъикоси бадеӣ ё таҷдиду нутқи ҷомеа ба ҳумор менавад. Бинобар дар ҳар асари бадеӣ услубу приёми гуногун ба кор бурда мешавад, то ки образи намоёндагони ҷомеа ба воситаи нутқи онҳо қаламдод шавад. Барои ин ба нависанда лозим меояд, ки дар мавридаш аз доройи воситаҳои ҳам лексикӣ ва ҳам грамматикӣ забони зинда баҳра барад. Раҳим Ҷалил аз ҷумлаи нависандагонест, ки аз ҷунин имконияти забон фаровон истифода кардаанд. Бесабаб нест, ки ўро аз нависандагони содданигори тоҷик меҳисобанд. Системаи лексикӣ "Одамони ҷовид" мисоли барҷастаест дар тасдиқи ин маънӣ. Аммо ў маводи хоми забони зиндари бе ҳеҷ мулоҳизаву санҷиш кор фармудан намегирад. Балки ба қавли Р. Гаффаров "материали комро... дар кўраи фикр обутаб дода, баъд ба омма тақдим мекунанд"/с.: 22/.

Муҳаққиқ, калимаҳои гуфтутугӣ-халқӣ романо аз рӯи хусусияти маъноӣ услуб ба чанд гуруҳ тақсим кардааст, ки воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи предметҳои гуногун/доскалла, гўлак, ўғур ва ғайра/, мафҳумҳои сифатӣ /девкор, даҳанналон, балохўр/, луғатҳои феълӣ, калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои аломату тарзи амал ва ғайра аз он ҷумлаанд.

Дигар қисми системаи луғавӣ романи "Одамони ҷовид"-ро калимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Тасниф ба тафсилоти калимаҳои аз забонҳои ўзбекӣ ва русӣ иқтибосшуда ба плани аввали тадқиқоти Р. Гаффаров даромадаанд. Ин бесабаб нест. Пайдоиш ва зуҳуроти калимаҳои ўзбекӣ русӣ дар забони тоҷикӣ аз сабабҳои маълум вобаста аст. Агар ҷараёни дохилшавии калимаҳои ўзбекӣ таърихӣ дуру дароз дошта бошад, иқтибоси калимаҳои русӣ ва русӣ-интернационалӣ асосан баъди инқилоб суръат гирифтааст. Дар асоси асари бадеӣ аз назар гузаронидани ин қабил калимаҳо барои кушодани хусусиятҳои луғавӣ забони адабии тоҷик аҳамияти калон дорад.

Нависанда устоди каломӣ бадеъ аст ва ба нормаҳои забони адабӣ қатъӣ риоя мекунанд. Аз ин рӯ, дар романи "Одамони ҷовид" ҳамон тавр калимаҳои ўзбекӣ ё русиро дучор омадан мумкин аст, ки ба фонди луғавӣ забони адабӣ бештар аз рӯи зарурат дохил шудаанд. Қисме

аз ин калимаҳо ҳамчун ифодакунандаи давраи муайяни таърихӣ ҳоло ба фонди архаистӣ- калимаҳои кӯҳнашуда дохил шудаанд. Аз ҷумлаи оқсаҳол, элҷи, босмаҷи, рабоҷи, бек /Узбеки/, император пристав, додичи, губернатор, жандарм/русӣ/ ва ғайра. Қисми бештари калимаҳои узбекӣ русӣ-интернационалӣ бошанд, ҳамчун лугатҳои ифодакунандаи соҳаҳои гуногуни ҳаёти маданӣ ва иқтисодӣ-этникий халқӣ мо фаровон истеъмол мешаванд. Муаллиф дар асоси маводи романи "Одамони Ҷовид" ҷунин калимаҳоро ба гурӯҳҳо тақсим намуда, аз назар мегузаронад.

Дар зимни тафсилоти калимаҳои русӣ-интернационалӣ калмаҳои лугавӣ/тарҷумай айнини калимаву ибораҳои русӣ/ низ шарҳу эвоҳ ёфтаанд. Ба фикри мо, ҷунин воҳидҳои лугавиро алоҳида додан беҳтар аст, зеро онҳо бо вуҷуди руҷи русӣ доштан аз калимаҳои худӣ ва дар асоси қолабҳои калимасозӣ ибораорони тоҷикӣ сурат ёфтаанд. Ғайр аз ин, калмаҳои лугавӣ дар забони мо на фақат бо таъсири забони русӣ пайдо шуда метавонанд, балки дар ин бобат рои забонҳои дигар /масалан узбекӣ/ низ кам нест.

Одатан, вақте ки таркиби лугавии забони адабии тоҷикро аз нуқтаи назари таърихӣ ба гурӯҳҳо ҷудо мекунанд, баробари калимаҳои узбекӣ русӣ-интернационалӣ таҷқиқи калимаҳои арабиро низ салоҳ меёранд. Дар монографияи Р. Ғаффаров алоҳида аз назар гузаронида нашудани калимаҳои арабӣ шояд аз боиси он бошад, ки аксарияти онҳо дар тоҷикӣ ҳазм шуда, ҳамчун моли худӣ ба кор бурда мешаванд. Аммо дар ҳар як асари бадеӣ, аз ҷумла, дар романи "Одамони Ҷовид", калимаҳои арабиро дуҷор кардан мумкин аст, ки бо мақсади услубӣ кор фармуда шудаанд. Ба ин маънӣ, дар гурӯҳи алоҳида мухтасаран аз назар гузаронидани калимаҳои арабӣ аз ғоида холи намебуд.

Муҳаққиқ, романи "Одамони Ҷовид"-ро аз нуқтаи назари лексикӣ таҳлил карда, оид ба калимаҳои шевагӣ, калимаҳои китобӣ, калимаҳои кӯҳнашудаи таърихӣ ва таъбироти фразеологӣ маълумоти даркорӣ медеҳад. Алаҳуссус, таҷқиқи муфассали ибораҳои реҳтаи /фразеологизмҳои/ романи "Одамони Ҷовид", ба назари мо, бо як мӯйшикофии устодона анҷом пазируфтааст. Ӯ ба таълимоти академик В. В. Виноградов ва дигар олимони номӣ такъя намуда, ҳамаи ибораҳои фразеологиро ба се гурӯҳи асосӣ ҷудо мекунанд:

I/ ибораҳои фразеологие, ки маънои умумиашон аз семантикаи калимаҳои таркиби онҳо вобаста намебошад: дил об хӯрдан /кишоя аз боварӣ доштан, эътимод кардан/, дил бардоштан /ғасаллӣ додан,

рӯҳбаланд кардани касе/ ва ғайра;

2/ ибораҳои фразеологие, ки дар байни маънои маҷазӣ ва адабии ҷузъҳои таркиби онҳо як навъ муносибат ва вобастагии ҳақиқат карда мешавад. Ба ин гуруҳ, ибораҳои "мика таҳ, накардан /киноҳ аз қоб накардан, шабзиндадорӣ кардан/, "пашла пар назадан"/киноҳ аз оромии том/, ба реша табар задан"/нобуд кардани асос ва манбаи такъягоҳ/ ва амсоли онҳо мансуб доништа мешавад;

3/ ибораҳои фразеологие, ки маънои маҷазии онҳо асосан ба маънои маҷазии ягона аз калимаҳои таркиб асос меёбад: гали обдор, рӯзи саҳт ва ғайра.

Бояд гуфт, ки дар шароите ки ибораҳои фразеологие забони адабии тоҷик кам омӯхта шудааст, тафсилоти муфассали Р.Гаффаров оид ба ин масъала дар заминаи романи "Одамони ҷовид" аҳамияти калон пайдо мекунад. Ибораҳои фразеологие романи "Одамони ҷовид" на танҳо ҳамчун ҷоиғарии луғавӣ аз назар гузаронида мешаванд, балки онҳо ҳамчун воситаҳои образсозӣ, таъсирбахш кунондани сухани ҳам муаллиф ва ҳам персонажҳои асар шарҳу эзоҳ ёфтаанд.

Хеле хуб аст, ки аз доираи диққати тадқиқотчи қайду эзоҳоти мухтасар оид ба зарбулмасалу мақол ва панду ҳикматҳои китоби низ берун намондааст. Вале маълум нест, ки онҳо ҳамчун материали забонӣ дода мешаванд ё худ адабӣ-фольклорӣ.

Як қисми тадқиқоти Р.Гаффаров, чунон ки дар боло ишорат рафт, ба хусусиятҳои грамматикӣ романи "Одамони ҷовид" бахшида шудааст. Раҳим Ҷалил аз доираи нормаи забони адабӣ набаромада, воситаҳои грамматикиро устокорона истифода намудааст.

Таҳлил ва таҳқиқи забони асари бадеӣ умуман таҳлилу таҳқиқи забони адабӣ мебошад, ки ҳамчун як ҷузъи таркибии он ҷудо карда гирифта мешавад. Забони ҳар як асари бадеӣ дар марҳилаи муайян инъикоскунандаи ҷараёни тараққиёти забони адабӣ мебошад. Забони адабии имрӯзаи тоҷик мисли дигар забонҳои мамлакатамон на бо хатти рост, балки ноҳамвор инкишоф меёбад. Оре, ин қонуни диалектикий тараққиёт аст. Воқеъан ба ҳақин ду навъ хусусияти тараққиёти забони адабии имрӯзаи тоҷикро қайд кардан мумкин аст: 1/ давом кардани барҷастатарин аънаи забони осори классикӣ; 2/ зуҷуроти рӯйдодҳои нав.

Аз рӯи тадқиқоти Р.Гаффаров ба чунон ҳулоса омадан мумкин аст, ки Раҳим Ҷалил дар ҷараёни ташаккул додани забони асарҳои худ ба тарафи хатти дуъми тараққиёти забони адабӣ бештар майл кардааст. Масалан, дар романи "Одамони ҷовид" суффикси "-ҳ" бо

таъқиқондор назар ба "-он" зиёдтар ҷо дорад, яъне дар қисми якуми роман 75-30, дар қисми дуум 70-75 Ҷоизро ташкил медиҳад.

Пойдор за мустақкам шудани ин ё он Ҷақти нави грамматикӣи лексикӣ дар забони адабии имрӯза ҳодисаи манфӣ ба шумор намеразад, балки аз тараққиёти миқдории тадриҷии забон гувоҳӣ медиҳад. Дар роҳи тараққи ба тақомулоти забони адаби таахр ҳамон Ҷақтҳое ба норма даромада, характери умумиистеъмолӣ пайдо мекунад, ки талаботи соҳиби забон-халқро қонеъ кунонида тавонанд. Бар акси ин Ҷақтҳое, ки бо тасодуф ва ё кушиши Ҷардҳои ҷудогона зуҳур мекунад, зуд ё дер аз байн мераванд. Мақоми васеътар пайдо кардани суффикси "ҳр"-ро, ба Ҷақри мо, яке аз ҳодисаҳои мусбати тараққи ба тақомулоти забони адабии имрӯза шуморидан мумкин аст. Забони романи "Одамони ҷовид"-и Раҳим Ҷалил инъикоскунандаи ҳамин равиш мебошад. Ба маънии ҳурмат омадани ҷонишини "Шумо", умумӣ шуда истодани ҷонишинҳои шахсии "моён", "шумоён", дар ифодаи ҳурмат истифода шудани бандаки феълӣи шахси дуоми ҷамъ-"ёд", "ётон" ва мисоли онҳр низ ҳодисаи нав ба шумор мераванд, ки Р. Ҷалил аз онҳр ҳам баҳра бурдааст.

Монографияи Р. Гаффаров махсусан аз он Ҷақат диққатҷалбкунанда аст, ки муаллиф Ҷақат бо таҳлили хусусиятҳои лексикӣи грамматикӣи "Одамони ҷовид" маҳлуд намонда, балки ҳамчун як адабиётшинос воситаҳои тасвири бадеии романро низ аз назар гузаронида аст. Сабаби инро аз ҷунин навиштаҷоти муаллиф ҷустуҷӯ кардан мумкин аст: "Услуби Ҷардии Р. Ҷалил, образнокӣ ва бадеияти забони ӯ дар "Одамони ҷовид" Ҷақат ба истифодаи категорияҳои гуногуни лексикӣ, Ҷразе-слогӣ ва грамматикӣи вобаста набуда, балки ба офаридан ва ба кор бурдани воситаҳои махсуси образнокӣи сухан-ташбеҳ, тавсиф, муболиға, маҷоз ва ғайра низ сахт ал қаманд аст. Воситаҳои тасвири бадеӣ, аз як тараф, ҳар қадам дар мавқеи худ барои равшан ва барҷаста ифода ёфтани мароми эҷодӣи хизмат карда бошанд, аз тарафи дигар, ҳамма якҷоя ба забони нависанда нақши махсусе гузошта, ҷақати хос ва фарқкунандаи услуби ӯро ташкил кардаанд" /с. 195/.

Нависанда барои пууро ифода ёфтани мақсади эҷодӣи ва ба таври аъло анҷом ёфтани бадеияти асарӣи худ аз воситаҳои гуногуни тасвир, ҳамчун ташбеҳ, тавсиф, муболиға, маҷоз ва ғайра ҳар чи метавонад бештар истифода мебарад. Аммо дар ҷои худ ва дар адои мақсадҳои услубӣи кор Ҷармуда тавонистани ҷунин воситаҳои тасвири бадеӣ аз маҳррати нависанда вобастагии калон дорад. Аз ин ваҷҳ,

метавон гуфт, романи "Одамони ҷовид" баҳр надорад. Ин аст, ки дар монографияи Р. Гаффаров махсус шарҳу баён ёфтани ҳар кадоме аз воситаҳои тасвири бадеӣ тасодуфӣ намебошад. Ҳамин ташбеҳоти романи "Одамони ҷовид" аз тарафи тадқиқотчи ба ду гуруҳи калон ҷудо карда мешавад. Ба гуруҳи якум ташбеҳоте оиданд, ки "вазифаи идеявӣ надоранд". Ин гуна ташбеҳҳо чун қиёси мантиқии предмети тасвир истифода шуда, таъсири эмоционалии нуқсро зиёд мекунад. Мисоли зерин чунин даъвои тадқиқотчиҳо хомилан асоснок кардааст: "Моҳи ҷуру рафтаистода аз байни абри сиёҳ, дам ба дам намоён шуда, ба қудлай кӯҳ, ки дар равшании он ба назар девори қалъаи вайрона барин менамуд, бо шитоии там м наздик мешуд". Навар ба нишондоди муҳаққиқ, ин қабил ташбеҳот қариб панҷоҳ ғоизро ташкил меодаанд.

Гуруҳи дигари ташбеҳҳои асар бо нияти махсус, бо мақради баҳр додан ба ҳодиса, амалиёт ва ҳуҷу атвори персонажҳо офарида гӯдааст. Аз байни ин алаҳқусус ташбеҳоти ҳаҷфӣ қолиби диққат баромадаанд.

Нависанда қисме аз воситаҳои тасвири бадеӣ, ба монанди ташбеҳ, тавсиф, маҷра, кинояву таъриҷ ва амсоли онҳоро, пеш аз ҳама, ҳамчун воҳидҳои тайёр истифода барад. Қисми дигарашро худ меофарад. Ба ин тариха, дар асари ин ё он нависандаи барқамол захираи калони воситаҳои тасвири бадеӣ ҳам меояд, ки барои адибони ҷавон ҳамчун манбаи омӯзиш ва шоиства ибрат шуда метавонад. Дар романи "Одамони ҷовид" чунин воситаҳои тасвири бадеии умумишаванда кам нестанд.

Дар охири ҳаминро қайд бояд кард, ки Р. Гаффаров дар таҳқиқи забон ва услуби романи "Одамони ҷовид"-и Раҳим Ҷалил танҳо мушоҳидаҳои расмӣ нест, яъне бо нишон додани ҷиҳатҳои неку тарафҳои мусбат қаноат намекунад. Балки ӯ дар мавридҳои нуқсонҳои забонии роман "Одамони ҷовид"-ро бо далелҳои шайъи ошкор месозад. Махсусан, мо инро дар боби тасвири калимаҳои шевагии роман бештар мушоҳида менамоем. Чунин усули тадқиқ, бешак, аз як тараф, барои нависанда муфид бошад, аз тарафи дигар, қимати асари илмиро боз ҳам боло мебардорад.

Ба ин маънӣ метавон гуфт, ки устод Р. Гаффаров ҳанӯз бо таҳқиқи забон ва услуби романи "Одамони ҷовид" ҳуҷро на ғафат ҳамчун муҳаққиқ, балки ба сифати мунаққиди аслиқои асосии нависанда - забони асари бадеӣ муаррифи сохта буд.

Мусаллам аст, ки танқиди адаби мунаққиду муҳаққиқонро ӯҳдадор менамояд, ки ба шакли мундариҷа ва ғояи асари бадеӣ аз рӯи талаби замон баҳр диҳанд, ба нависанда дар рағби нуқсонҳои асараш ба таҳқиқи бадеии проблемаҳои муҳими ҳаёт мадад расонанд. Табиист, ки дар ин ҳол масъалаи забон аҳамияти бузург касб мекунад, зеро маҳр ба тубайли забон нависанда ҳодисоту зоқоти ҳаётро ба тасвир мегирад. Аз ин ҷост, ки мунаққидони тоҷик зимни таҳлилу танқиди ҷаҳатҳои ғоявӣ бадеии асари ин ё он нависанда ба масъалаи забон ҳам ғоҳ дахлат карда меистанд. Махсусан, дар навиштаҳои мунаққид ва адабиётшиносӣ маъруф Муҳаммадҷон Шукӯров масъалаи забон бо дигар ҷиҳатҳои маҳорати ад Ӯ пайваста аз назар гузаронида мешавад.

Лекин мутаассифона, на ҳамаи мунаққидону адабиётшиносон ба масъалаи забон бонду бонд аҳамият медиҳанд. Қисме масъалаи мазкурро умуман сарфи назар кунанд, иддае аксар бо қайтҳои умумӣ муҳтасар маҳдуд мекунанд. Инанк, бо номи "Нависанда ва забон" ба таъбиррасидани китоби дигари Р. Рафӯров аз ҳар ҷиҳат сазовори диққат ва ҷои таҳсин гардид, чунки барои ислоҳи он нуқсе, ки дар соҳаи танқиди адабии мо ҷой дошт, кӯмаки ҷидди расонида метавонист.

Муаллиф ҳангоми таҳқиқи забони осори бадеӣ ба сифати як мунаққиди пурдон дар баробари комёбӣ ҷо-ҷо камбудии ину он нависандаро низ нишон медиҳад. Эродҳои ӯ ҷидди ва муҳим буда, ба дараҷаи шайъи асос ёфтаанд. Таърибаи хуби услубшиносӣ ба муаллиф имконият додааст, ки унсурҳои забониро дар ҳар ҳолат бо марому равиши эҷодии нависанда вобаста намояд. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки мақолаҳои маҷмӯаи мазкур бо як рӯшани умумӣ ба ҳам васл ёфта, сарфи назар аз он ки объекти тасвирашон гуногун аст, таҳлили назъи забонии адабиёти бадеии солҳои шасту ҳафтӯдро бо ҳама ҷараёнҳои инкишофи он акс менамоянд.

Муаллиф чанд масъалаи муҳими назарию мавриди муҳкима қарор додааст, ки махсуси услуби бадеианд. Аз ҷумла, масъалаи муносибати нависанда ба забон ва роли забон дар ғайолияти эҷодии адиб диққати муҳаққиқро аз ҳама бештар ҷалб намудааст. "Забон, — навиштааст ӯ, — яроқи асосии нависанда, муҳимтарин омил тасвири бадеӣ, нахустин унсур адабиёт аст. Аз ин ҷост, ки забонро нағз надониста, онро ба ҳукму фармони худ надароварда, асари хуб, асари комил ва шоишта офаридан муҳол аст" /с., 5/.

Дарвоқеъ, забон воситаи муҳимтарини нигорин аст. Ҳамагун

андега, ҷаҳони ботинӣ, заковат ва хиради нависанда танҳо ба тӯфайли забон ошкор мегарданд. Аз ин ҷост, ки адибони бузург на бақат "тухми сухан киштаанд", балки дар феълоти эҷодии нависанда мавқеи ниҳоят қалон доштани забонро низ борҳо эътироф кардаанд. Баҳри бузургони адабиёти олам, аз қабилӣ Л. Н. Толстой, А. М. Горький, С. Айни ва дигарон нисбат ба роли забон аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳақиқат, забон ҷони асари бадеӣ буда, сифати онро муайян мекунад.

Дар ин бобат ҷунин навиштаҷоти А. Фадеев ҷолиби диққат мебошад: "Дар сурати баробарии дараҷаи идеявии ду асар аз онҳо ҳамоно арзиши бузурги бадеӣ дорад, ки дар он сифати сухан баланд мебошад. Ҷ/нависанда/вазифадор аст, ки дар асарҳои худ барои комёб шудан ба сифати баланд сайъ намояд. Инро аз вай адабиёт, хонанда, давр талаб мекунад".¹

Нависанда ҷаҳд мекунад, ки дар ифодаи мақсад ва илқои ҷаҳонбинӣ аз сарват ва имконоти забони модарии худ ҳар чӣ бештар истифода кунад. Зимни ин худ эҷодкориро карда, барои тақомули суфташавии забон ҳисса мегузорад.

Муҳаққик қайд мекунад, ки забон дар адабиёти бадеӣ ду вазифа-вазифаи коммуникативӣ ва эстетикӣ дорад. Ин ду вазифа ба ҳам узел пайваст буда, дар назди ҳар як асари бадеӣ ду талаб мегузорад. Аввалан, забони ҳар як асари бадеӣ содда, фаҳмо ва гуё бошад. Сониён, он ҷасеҳ ва образнок бошад, зеро эстетикӣ хонандаро бедор кунад.

Дар услуби бадеӣ навъҳои гуногуни тасвир мавқеъ доранд. Ба нависанда лозим меояд, ки баъзан барои ҳаётарафаи кӯшодани моҳият ва хусусиятҳои предмет, ҳодиса доман тасвирро васеъ гардонад. Намунаи ин гуна тасвир дар асарҳои устод С. Айни, хусусан, дар романҳои "Ғулумон", "Доҳунда", повестҳои "Ятим" ва "Одина" бештар ба назар мерасад. Табиист, ки тасвирҳои муфассали Айни, ки бо камали устодӣ ва маҳорат офарида шудаанд, диди эстетикӣ хонандаро васеъ гардонида, муносибати уро нисбат ба чизи тасвиршаванда амиқтар менамоянд. Аз тарафи дигар, муъҷазбаёнӣ низ яке аз сифатҳои хуби тасвири бадеӣ ҳисоб меёбад, ки шоиру нависандагони тоҷик аз ин усул бисёр истифода мекунанд. Вале на ҳамаи адибон ин ду усулро ўҳдабароёна кор фармуда метавонанд. Баъзеҳо ноҷор суҳанро қавол диҳанд, баъзеи дигар кӯтоҳбаёнӣро сӯи истифода менамоянд, ки дар ҳар ду ҳолат ҳам тасвири эстетикӣ сухан заиф мегардад, мақсади нависанда ҳосил намешавад.

¹ Русские писатели и ястре. Ученедгия. Д. 1954, с. 421.

Агар муаллифи рисолаи номбурда бо нишон додани як-ду мисол қаноат накарда, намунаи ин гуна асару тасвирҳоро бештар ҷалб мекард, ба назари муруғи танқидии мақола боз ҳам қавитар мегардад.

Нависанда дар ҷараёни тасвир аз ҳар як воситаи забонӣ моҳирона истифода мебарад. Ба тарзи дигар гӯем, ҳар як унсуре оддӣ забон метавонад ба нияту маънои эҷодӣ тобеъ кунонида шавад. Муҳаққиқ ин маъниро дар рисолаи чанд калима тафсил медиҳанд. Аз ҷумла, калимаи барф ном бурда мешавад. Ин воҳиди луғавӣ ба танҳой номи предмети муайян аст ва гӯё хусусияти экспрессивӣ-эмоциявӣ надорад. Аммо нависанда Саттор Турсун дар повести худ "Пайванд" онро се маротиба навиштааст: "Ҷарҳод ба деҳа рӯй овард, ки аз ин ҷо ҷун дар қафи даст намурад. Вале боз ҳамон якранги: барф, барф, барф..." /с. 15/.

Ин гуна ҳолатҳоро дар асарҳои устод Айни, нависандагони барномаи мо С. Улугзода, Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, Ҷ. Ниёзӣ, Ҷ. Муҳаммадиев ва дигарон бисёр метавон мушоҳида кард.

Дар адои ниятҳои услубӣ ба маънои кӯчида/маҷозӣ/ истифода кардани калимаҳои муқаррарӣ васеъ ҷой дорад. Маънои маҷозии калимаҳои асар дар алқамандии воҳидҳои луғавии дигар, дар таркиботи гуногуни синтаксисӣ падида меояд. Тадқиқотчи барои намуна зикри калимаи "Мавҷ"-ро воҷиб донистааст, ки он махсусан дар эҷодиёти Ш. Турсунзода ва М. Қаноат ҷун воситаи образозарӣ зиёда истифода шудааст. Ҷунони, мавҷи табриқро, мавҷи ҷулуд, мавҷи нур, мавҷ дар пешонаи поки Тарас, мавҷ дар саҳро, мавҷи одам, мавҷи суруд, мавҷи ханда, мавҷи бародарӣ ва ғайра. Ин қабил роҳҳои образозарӣ дар адабиёти бадеӣ фаровонанд. Нависанда барои ифодаи бадеии суҳан ва талқини голи асар аз намудҳои дигари санъаҳои лафзӣ, мисли тазод, ташбеҳ ва тавсиф низ васеъ истифода мебарад. Азбаски ҷунин навиҳҳои санъатҳои тафзӣ бадеиро дар асари ҳар адиб пайдо кардан мумкин аст, муаллифи маҷмӯа тадқиқии муфассали онҳоро ба вақти дигар мавқуф гузошта, бо зикри намуна аз эҷодиёти С. Айни, Ш. Турсунзода, С. Улугзода ва чанд нависандаи дигар иқтифо мекунад.

Асоси забон ва услуби ҳар як асари бадеиро забони адабии муосир, нормаҳои услубии он ташкил менамоянд. Нависанда ваазифадор аст, ки нормаҳои муқарраршудаи забони адабро риоя кунад. Вале ҳар як адиб нормаҳои забони адабро ба тарзи хоса истифода карда, услуби фардӣ худро ба вуҷуд меоварад. Услуби фардӣ бошад, пеш аз ҳама, аз истифодаи дурусти сарвати луғавии забон сар мешавад. Агар нависанда калимаҳоро бемавҷеъ, тобишҳои маъноии онҳоро ноҷр истифода кунад,

дар услуби ӯ норавшаниҳо, ноҳамвориҳо падида меоянд. Д. Н. Толстой гуфтааст: "Агар ман шоҳ, мебудам, ҳонуна қорӣ мекардам, ки мувофиқи он нависандаеро, ки маънии калиман истифода бурдаашро шарҳ дода наметавонад, аз навистан маҳрум карда, сад химча мезанондам".¹

Ҳамин тавр, нависанда ба забон ва сарватҳои бепоёни вай ҳар чи қадар эҳтиёткорона муносибат кунад, ҳамон қадар сифати асари ӯ боло меравад. Масъалаи дигар, ки дар китоби Р. Гафуров махсус таъкид ёфтааст, нисбон додани тарзи нигоришоти устоди сухан С. Айни аст.

Муаллиф ба забон ва услуби С. Айни ду мақолаи калонҳаҷми бахшидааст, ки яке "Забон ва характер" ва дигар "Мувофиқати сухани олии бо услуби романтикӣ" ном доранд. Вале гуфтан мумкин аст, ки номи устод ҳамчун мутақаллиб тасвир тақрибан дар ҳамаи мақолаҳои дигари маҷмӯа ҳам борҳо зикр гардидааст. Сабаби ин, албатта, равшан аст: на танҳо асарҳои безаволи устод сазовори тадқиқотҳои барҷастаи филологӣанд, балки феълони ташаббуси ӯ дар бобати ба роҳ мондани ҷараёни забони адабии имрӯзаи тоҷик низ мавриди баррасӣ аст.

Азбаски бо мақолаҳои ҷудогона тамоми хусусиятҳои асарҳои устодро фаро гирифтаан шиконнопазир аст, бинобар он дар очеркҳои номбурда муаллиф масъалаҳои ҷудогонаро мавриди омӯзиш қарор додааст. Аз ҷумла, мақолаи аввал ба таҳлили нутқи персонажҳои мусбату манфии рамани "Ғулӯмон" ва дуоми ба хarakterистикаи ҷаҳатҳои забони услубии очерки таърихӣ-бадеии С. Айни "Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик" бахшида шудааст.

"Нависанда ҳаётро ба қалам дода, дар айни ҳол забони ҳаётро тасвир мекунад. Нутқи персонаж шакли бадеитардонидашудаи нутқи гурӯҳҳои иҷтимоии одамон мебошад."² С. Айни, ки ҳаётро ҳуб омӯхта забони зиндагиро нағз аз бар карда буд, қаҳрамонони мусбату манфии худро на фақат дар хислату характер, ақида, рафтору кирдор, балки дар гуфтор ҳам ба якдигар муқобил гузошта тавонистааст. Албатта, ин чунин маънӣ надорад, ки нависанда боигариҳои забонро ба ду гурӯҳ-мусбату манфӣ ҷудо карда бошад, балки дар нутқи як намоёндаи образҳои мусбату манфӣ унсурҳоро раво донистааст, ки тафаккур ва ҷаҳони ботинии вайро ифода менамоянд. Ба ин маънӣ, суҳанони образҳои мусбат Неккадам, Гулсум, Эргаш, Сафар-Ғулӯм, Ҳасан,

1. Толстой Д. Н. Полн. собр. соч., т. 62, М., 1963, с. 433.
2. Соколов А. Н. Теория стиля, М., 1968, с. 7-196.

Ҷотима, Муҳаббат ва дигарон аз гуфтори Қилич-халифа, Абдурахимбой, Ҷрмон-Полвон, Ҷазор-Амин, Наби-Полвон, Ҷамдам-Ҷурма, Қутбия ва амсоли онҳар фарқ мекунад.

Тақрибан ҷунин ҳусусиятро дар очерки "Қаҳрамони халқи тоҷик Тажурмали" низ мушоҳида кардан мумкин аст. Тадқиқотчи Р. Гаффоров бо анғезишу омезиши услуби таҷрибӣ адабиётшиносӣ забоншиносӣ ҳамин ҷиҳатҳои забону услуби асарҳои мазкурро устод С. Айниро ба истифода мисолҳои зиёд хеле хуб ба мушоҳида гирифтааст.

Ҷиҳмати устод Айни дар соҳаи адабиёт ҳар чӣ қадаре бузург бошад, роли вай дар инкишофи тақомули забони адабии ҳазираи тоҷик низ ба ҳамон дараҷа азим аст. "С. Айни, — навиштааст Н. Маъсумӣ, — ҳамчун нависандаи бузург маҳз аз ҳамин ҷиҳат ҳам дар таърихи забони адабии мо дохил мешавад, ки вай ба забони халқи худ эҷод карда истода, ин забонро ҳар тарафа қор карда баромад ва ташаббускори аввалини суфтагии равонии он гардид".¹

Баҳри Р. Гаффоров ҳам ба роли С. Айни дар бобати муайян кардани роҳи равиши забони адабии тоҷик ва ба шакли имрӯза пешкаш кардани он тақрибан ба ҳамин маънист. Мулоҳиҷаҳои олимони хориҷӣ ва мутахассисон-муштариқони ҷумҳуриҳои бародар, ки дар арафа ва рӯзҳои қашни 100-солагии С. Айни дар ин ҳусус баён шуданд, нуқтаи назари мазкурро бори дигар тасдиқ карданд.

Ҷар як нависанда дар олами адабиёт мартабаи хоса дорад, ки он, пеш аз ҳама, аз рӯи забон ва услуби асарҳои ӯ муайян карда мешавад. Аз ин бобат эҷодиёти абадиндаи сипаҳсолори назми муосири тоҷик, шоири барҷастаи давр марҳум Мирзо Турсунзода сазовори назари махсус аст.

Муҳаққиқон кайҳи муқаррар карданд, ки "саҳли мумтанеъ" яке аз сифатҳои олии нигоришоти М. Турсунзода ба шумор меравад. Бо вуҷуди ин, сирри роҳҳои ифодаи ин "саҳли мумтанеъ" то ҳол бонду шояд таҳқиқ, нашудааст. Ин усул зоҳиран соддаву осон намояд ҳам, дар асл қомеъ шудан ба таҳрири он нисҳат мушкил аст. Барои ин шоир аз як тараф, сарватҳои бепоёни забонро моҳирона истифода кардааст. Таҷбириоти фразеологӣ ва ҷумлаи унсурҳои мебошанд, ки ҳам халқият ва ҳам ҷасоҳати назми М. Турсунзодаро боз ҳам барҷастатар гардониданд. Ин масъала объекти муҳримаи мақолаи навбатии Р. Гаффоров — "Як омили ҷасоҳат ва халқияти забон" қарор ёфтааст.

Гуфтан бамаврид аст, ки Р. Гаффоров ба масъалаи фразеология дар плани услубшиносӣ кайҳи боз мароқ зоҳир мекунад. Силсилаи ма-
 1. Маъсумӣ Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959, с. 10-11.

қолаҳи ӯ, ки чанд сол муқаддам ба таъб расида буданд, на фақат мақоми таъбироти фразеологиро дар офаридани образи бадеӣ таъин намуданд, балки таснифоти нисбатан илмий ин воҳидҳои муғавиро дар бар гирифта буданд. Аз ин ҷост, ки дар асари нави Р. Раффоров фразеологизмҳо бидуни таснифоти таъинот, бевосита дар заминаи маводи муважжас таҳқиқ шудаанд. Мақолаи номбурдаи муаллиф, ки маъеус дар асоси маводи ашъори М. Турсунзода таълиф ёфтааст, дар мисоли фразеологизмҳо як ҷиҳати фардии услуби шоирро таъкид менамояд.

Назар ба ишораи муҳаққиқ истифодаи таъбироти фразеологӣ дар ашъори М. Турсунзода гуё дараҷа ба дараҷа афзаудааст. Аз ҷумла, дар нахустин достони вай "Ҳазон ва Баҳор" ҳамагонӣ шаш воҳиди фразеологӣ ба назар расад, дар либреттҳои "Шуриши Восеъ", "Тоҳир ва Зухро", дар достонҳои "Писари Ватан", "Ҳасани аробакал" ва ғайра миқдори онҳо ниҳоят беш гардидааст.

Таъбироти фразеологӣ ҳам дар сухани муаллиф ва ҳам дар нутқи персонажҳои сершумори асарҳои ӯ ҳамчун воситаи обу ранги бадеӣ дучор меоянд. Дар ҳар ду ҳолат ҳам бештар фразеологизмҳои истифода шудаанд, ки маҳсули тафаккури халқанд. Аз ин ҷиҳат ашъори М. Турсунзода фаҳмову дилписанд ва образнок аст.

Дар назм" М. Турсунзода ҳам таъбироти фразеологӣ, чун қоида, ҳам дар нутқи персонажҳои маънӣ ва ҳам дар гуфтори қаҳрамонони мусбат бармеҳуранд. Табиист, ки ҳар як воҳиди фразеологӣ барои тавсифи ҳар тарафаи хусусиятҳои руҳӣ, ҳасби ҳол ва муносибати қаҳрамон ба муҳит ёри мерасонад. Махсусан, ибораҳои, ки дар сухани муаллиф истифода шудаанд, ба хусусиятҳои эм-циявӣ-экспрессивӣ бештар молиқанд. Аз ҷумла, як силсилаи онҳо амалиёти қаҳрамонони маънӣро маҳқум ва фаш мекунад. Чунончи, ибораҳои нони даҳонро гирифтан, пӯст кандан, чигар кабоб шудан ва ғайра, ки дар силсилаи ашъори "Ҳиссаи Ҳиндустон" дучор меоянд, яғмогарӣ ва ҷобирии империалистони англисро ифшо менамоянд. Танҳо дар як порчаи хурдакак якчанд ибораи фразеологӣ ба кор бурда шудааст, ки шоир ба воситаи онҳо шури дили худро баён намулдааст:

Омаду бар гардани хинду нишаст.

Ҳар чи ки мехост, гирифт ӯ ба даст.

Пӯсти рӯзоҳу палаангон гирифт,

Ҳосили бечораи деҳқон гирифт,

Пахтаю абрешиму гандум гирифт,

Нони маҳони ҳама мардум гирифт.

Чунон ки муҳаққиқ қайд мекунад, азбаски эҷдиёти И. Дурсунзода аз бобати мавзӯи ниҳоят гуногунранг аст, бинобар он таъбиrotи фразеологгии асарҳи ӯ низ ба соҳаҳои мухталиф мансубанд.

Таъбириҳои фразеологӣ, ҳамчун наъҳои дигари унсурҳои лексикӣ, яке аз сарчашмаҳои муҳими фардиро тили қунонидани образҳо гардидаанд. Хусусан дар достонҳои эпикӣ шоир фразеологизмҳои фаровон дучор ҷмеда, услуби суҳанронии намоёндогони гуногуни халқро ифода мекунад. Аз ин ру метавон гуфт, ки таъбиrotи фразеологгии асарҳои И. Дурсунзода мавзӯи мансуси тадқиқот аст. Танҳо тадқиқоти мукамал имконият медиҳад, ки ҷиҳати услубӣ, мундариҷа ва наъҳои таъбиrotи фразеологгии асарҳои шоир ҳартарафа муқаррар карда шавад. Мақрлаи номбурдаи Р. Гафуров дар ин роҳ қадами нахуст аст.

Забони адабии ҳазираи тоҷик, ки шояк сайқалёфта ва олиқабони миллии тоҷик ҳисоб меёбад, аз сарчашмаҳои гуногун ғизо мегирад. Лаҳҷаҳои зиёдаи тоҷик аз ҷумлаи сарчашмаҳои боэътимоди забони адабӣ ба шумор мераванд.

Инкишофи забони адабӣ аз ҳисоби лаҳҷаҳо бештар ба соҳаи лексика тааллуқ дорад. Қалимаҳои лаҳҷавӣ метавонанд бо ду роҳ ба нормии забони адабӣ дароянд: 1/ бо роҳи ба дараҷаи истеъмоли умум расондани ягон воҳиди лугавии маҳале; 2/ бо роҳи истифодаи ягон унсурӣ лугавии ин ё он лаҳҷа дар асари бадеӣ. Албатта, дар ҳар ду ҳолат ҳам танҳо қалимаҳо ба ҳукми забони адабӣ медароянд, ки талаботи умумро қонеъ кунанд, назар ба муодили мавҷуда ҷасадҳо бошанд. Бартари роҳи дуюм нисбат ба якум аз он иборат аст, ки ин ё он қалимаи лаҳҷа ба истеъмоли умум аксар шуурона пешниҳод карда мешавад, ки дар ин бобат роли нависанда ниҳоят калон мебошад. Дар мақрлаи "Нависанда ва забон" - и маҷмӯа маҳз аз ҳамин хусус баҳс меравад.

Муаллиф диалектизмҳои лексикӣ осори тоифаи нависандагон-қалонсол, миёнасол ва ҷавонро аз назар гузаронида, моҳияти услубӣ ва зарурати истифодаи онҳоро нишон медиҳад.

Зотан, дар оолҳо, ки забони адабии тоҷик ба роҳи нази инкишоф медаромад, унсурҳои лугавии лаҳҷавӣ дар осори нависандагон бештар ҷмеҳурданд. Устод Айни дар истифодаи қалимаҳои менағл ду усулро ба иор бурдааст: 1/ Ин ё он унсурӣ лаҳҷавӣ як асарро дар асари дигар бо муодили адабӣ иваз кардааст. Мисли: тикӯндан-халондан, қаравул-посбон ва ғайра; 2/ дар айни як асар шакли шевагиро дар қавсайн бо муодили адабишон овардааст: кӯч/ғулунг/, ниграс/кӯкбон/, вартил/бедона/, бигиз/дарафт/, чамок/ҷароғак/, сох-

тӯк /амоч/ ва ғайра.

Истифодаи ин ду усул, яъне гоҳ, якҷоя ва гоҳ алоҳида истеҳ-
мол кардани калимаҳои адабӣ ва муродифи шевагии онҳо дар эҷодиё-
ти нависандагони ҷавони солҳои 20-30 Ҳ. Қарим, Р. Чалил, С. Улугзода,
Ҷ. Иқромӣ ва дигарон низ мушоҳида мешавад. Назар ба ишораи муҳақ-
қиқ гуё 'аҳли қалам ин корро барои он мекарданд, ки ба ғаҷмо ва
оммави будани яке аз ин калимаҳо шак доштанд". Минбаъд аз акса-
ри ҷуфтҳои баробаристеъмоле, ки дар осори адибони солҳои 20-30 му-
шоҳида мешуданд, бештар шакли адабӣ маҷрои мустақкам пайдо карда,
барои ҳамаи аҳли қалам ҳатмӣ гардид. Ба ин минвол имрӯз дар ҷои
воҳидҳои луғавии ямоқ, бостурма, кунгуз, долақазалок, битиз, бурма ва
ғайра муодилҳои адабии онҳо ро -парбеҳ, собот, гамбуск, долахасақ,
ҷургот, хабс, фук, халондан /хастан/, чиллак /ё чиллик/, нимрас /ё
нимдунбул/, полон, дараби, чин /оҷанг ё ожанг/ ба мушоҳида мерасанд.
Ба фикри мо, истеъмоли унсури лаҳҷавӣ дар асари ин ё он нависанда,
пеш аз ҳама, дар ду ҳолат рӯи меҳиҷад: 1/ аз рӯи сари вақт пайдо
карда натавонистани муродифи адабӣ; 2/ аз рӯи зарурат, ҳангоми
тасвири ҳодиса ё предмете, ки хоси ин ё он маҳал аст.

Оре, ҷараёни тасвир душвортарин лаҳҷаи офариниши асари бадеӣ
ҳисоб меёбад. Устод М. Турсунзода ҳамин лаҳҷаро ба хотир оварда ҷу-
нин навишта буд: "Ҳаёл кардан нодуруст аст, ки баробари ёфтани
шакли умумии асар, принципи конструкция ва композицияи он душвори-
ҳро барҳам меҳуранд. Вақте ки ба навиштан мешинӣ, ана он гоҳ кори
душвортарини ҷустуҷӯи сухан, мисраъ ва вазн сар мешавад. Маҳз ана
ҳамин вақт, ҷи тавре ки Маяковский гуфта буд, аз ҳазорон тонна
маъдани сухан як калимаи ягонаро аниқро интиҳоб кардан лозим аст"¹.
Дар ин ҷараён хоҳ-нохоҳ, дар асар унсурҳои лаҳҷавӣ низ роҳ меё-
банд. Муҳаққиқ, ҷунин машаққати эҷодкорро қадр намуда, дар айни ҳол
баъзе лаҳҷаҳои аз нормаи забони адабӣ дур шудани нависандаро бо
эҳтиёткори тамом нишон меҳиҷад. Аз ин сабаб эродҳои ҷиддии ӯ саҳ-
ми муносиби нависандагони барқамоли мо -С. Улугзода, Ҷ. Иқромӣ,
Р. Чалил, Ф. Муҳаммадиев ва дигаронро, ки дар роҳи тақомули ғанитар
шудани забони адабии тоҷик гузошта истодаанд, ҳаргиз кам ва ё ин-
кор намекунанд.

Вобаста ба масъалаи муносибати нависанда ба лаҳҷа мавриди
назар гардидани намунаи эҷодиёти шоир Ғаффор Мирзо ва нависанда
¹ Мирзо, Турсунзода. Барои маҳорати баланди нависандагӣ. "Шарқи Сурх",
1951, № 3, с. 8.

Сорбон мақради муайян дорад. Аввалан, онҳр намояндагони лаҳҷаҳри кӯхистонанд, ки аз ҳисоби ин лаҳҷаҳр тараққӣ додани таркиби лугати забони адабиро ҳанӯз дар вақташ устод С. Айни таъкид карда буд. Сониян, дар эҷодиёти ҳар ду ҳам майли ба калимаҳои шевагӣ ру овардан зиёдтар мушоҳида мешавад. Назар ба ҳисоби тадқиқотчи, танҳо дар ду повести Сорбон – "Санги сипар" ва "Чугӣ" қариб 200 воҳиди шевагӣ истифода шудааст.

Албатта, ин ду нависандаи соҳибистеъдод дар бобати истеъмоли калимаҳои шевагӣ ҳам бурду ҳам бохт доранд. Вале вазни бурди онҳр назар ба бохташон зиёд аст, чаро ки бештари калимаҳои шевагии истифодакардаи онҳр қобили қабул ва сазовори умумишавианд. Бо вучуди ин, дар тавсия баъзе аз ин қабил воҳидҳои лугавӣ алҳол худдорӣ меёбад. Масалан, ҳар чи қадар ки калимаи сиккондан лаҳҷавӣ ҳисоб мебад, воҳиди лугавии цафидан ҳам ҳамон қадар шевагӣ ба шумор меравад. Дар ин ҳол фақат талқини синоними адабии онҳр – фишурдан мувофиқи мақсад аст. Ё дар сурате ки калимаи ракс ҳамчун шакли адабӣ маъмул аст, оё арғуштро таблиғ кардан зарурат дорад? Дар акси ҳол, метавонем гӯем, ки муродифҳои дигари лаҳҷавии он – усул, бозӣ, пуштак низ ба чунин ҳуқуқ сазоворанд.

Ба назари мо, дар тавсия ва таблиғи ин ё он калимаву иборати ҳуби шевагӣ чунин принципери пеш гирифтаи лозим аст, ки он муддате бо муродифи маъмул ва забонзадушудааш баробар кор фармуда шавад. Баргариши якери худӣ равиши забон ва ҳаёт муайян мекунад.

Тарҷумаи бадеӣ яке аз роҳҳои тақмили фонди лугат ва сохти грамматикӣ забон ҳисоб меёбад. Дар қори тарҷума, пеш аз ҳама, ҳиссаи шоир ва нависандагони номии мо – Сотим Улуғзода, Чалол Икромӣ, Раҳим Чалил, Ғазалиддин Муҳаммадиев, Муҳиддин Фарҳат ва дигарон ниҳоят калон аст. Ғайр аз ин, дар ин бобат махсусан тарҷумонҳои касбии тоҷик – Раҳим Ҳришм, Ҳабиб Аҳрорӣ, Эмануэл Муллоқандов, Шамсӣ Собир, Чулба Одина ва дигарон хизмати ҷолила карда ва қарда истодаанд. Даҳҳо тарҷумаҳои онҳр боиси боз ҳам тақмили бой гардидаи забони адабии тоҷик шудаанд. Мутаассифона, забони тарҷумаи бадеӣ то ҳол мавриди таҳлилу танқиди ҷиддии илмӣ нагардидааст. Ба ин маъни, ду мақолае, ки бо номи "Тарҷума ва забони адабӣ" ва "Догистони ман" ва рисоли услуби он дар тарҷума" дар охири китоби Р. Ғафоров ҷой дода шудааст, шоиства диққатанд. Муаллиф дар ин мақолаҳо ҳаляе масъалаҳои принципиалии назарияи тарҷумаро ба ўҳда на-

гирифта бошад ҳам, дар асоси мисол ва муқррива мутақобилаи асарҳои ҷудогона мулоҳизаҳои аҷибу муфид баён кардааст. Аз ҷумла, дар мақолаи аввал ду варианти тоҷикии романи безаволи нави- сандаи бузурги шуравӣ- Н.Островский "Ҷулуд ҷи тавр обу тоб ёфтааст"-ро ба ҳам андоза карда, муваффақияту камбудихи ҳар ду тарҷумонро/тарҷумаи аввал ба қалами С.Ализода ва тарҷумаи сони ба Ш.Собир тааллуқ дорад/ ҷамъбаст намудааст.

Қиёси ин ду варианти тарҷумаи як асари бадеӣ махсусан аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки ҳар кадоми он на фақат маҳорат, дараҷаи забондонӣ ва сабки мутарҷимон, балки марҳилаҳои муайяни равишу инкишофи забони адабии тоҷикро ба ин ё он дараҷа инъикос менамояд. Тарҷумаи С.Ализода дар марҳилае/солҳои сиюм/ анҷом пазируфта буд, ки забони адабии тоҷик ҳанӯз роҳҳои гуногуни тараққиётро ҷустуҷӯ мекард, савияи дониш, салиқаи забондонӣ ва таҷрибаи мутарҷимон низ мувофиқи талаби давр буд. Аз ин сабаб тарҷумаи Ш.Собир/1973/ аз тарҷумаи С.Ализода на фақат фарқ, балки дар баъзе бобатҳо ҳатто бартарӣ ҳам дорад, ки онро муаллифи мақола бо мисолҳо нишон додааст. Шубҳае нест, ки ин ду варианти тарҷумаи як асар минбаъд мавриди тадқиқоти махсус қарор мегирад.

Оngoҳ, мақолаи номбурда ҳамчун сарчашмаи муҳим истифода хоҳад шуд.

Тарҷумаи романи дуҷилдаи шоири халқии Доғистон, Лауреати Мукофоти Ленини, Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ Расул Ғамзатов, ки аз тарафи Абдулло Зокир анҷом ёфтааст, дар ҳаёти маданияи ҷумҳурии мо, бешак, боз як комёбии нав гардид. Ин роман, ки бо услуби махсуси фалсафӣю публицистӣ эҷод шудааст, барои тарҷумон бисёр мушкил- писанд аст. Бо вуҷуди ин, Абдулло Зокир бо рисои услуби нависанда ба тарҷумаи хуби роман муваффақ гардидааст. Ба ин тарҷума мақолаи махсус бахшидани Р.Ғаффоров, пеш аз ҳама, аломати эътирофи заҳмати мутарҷим ҳисоб мебошад. Як хусусияти фарқкунандаи ин мақола аз он иборат аст, ки муаллиф дар рафти нишон додани комёбиҳои мутарҷим ҳамчунин бисёр ҷиҳатҳои бадеӣ ва ғоявии романро шарҳу эзоҳ, медиҳад. Ин бори дигар ба он гувояӣ медиҳад, ки муҳаққиқ, айнӣяти шаклу мазмуноро ҳатто дар мисоли асарҳои тарҷумавӣ низ аз эътибор соқит намекунад.

Ба ҳамин тариқ, тафсилоти болоро ҷамъбаст карда гуфтан мумкин аст, ки ҳамаи мақолаҳои маҷмуаи Р.Ғаффоров яке аз дигаре хубтару беҳтаранд ва аҳамияти калони назарӣю амалӣ доранд. Ин маҷ-

дга, бешубҳа, аз коме ӯҳри соҳаи услубшиносӣ ва танқиди адабӣ ба шумор меравад.

Вале навиштаҳои Р.Гаффоров дар боби услуб фақат бо мақолаҳои маҷлӯи мазкур маҳдуд намондаанд. Балки ӯ ба ин риштаи маҳдубаш пайчаста ру менаварад, ки самараи он дар маҷаллаи "Мақтаби советӣ" боз ба таъби расидани силсилаи мақолаҳои дигар, аз қабили "Антонимҳо ва вазиғаи услубии онҳо", "Вазиғаи услубии калимаҳои иқтибосӣ", "Вазиғаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно", "Калимаҳои умумӣ ва хоса", "Услуби бадеӣ", "Услуби расмӣ коргузорӣ", "Хусусияти услубии синонимҳо", "Услубиёти калимасозӣ" ва ғайраҳо мебошад. ӯ дар силсилаи мақолаҳои баъдиаш ба ҷуз тасвири вижаҳои забону услуби нависандагонӣ ҷудогона ҳамчунон ба бисёри моҳияти ҳуди услубшиносӣ пардохтааст ба ин маънӣ баъзе мақолаҳои олим дар шароите ки дар мактабҳои таълими услубшиносӣ ҷорӣ гардида, муаллимон ба маводи марбута ниёз доранд, вазиғаи дастуриро иҷро менамояд. Аз ҷумла, дар мақолаҳои "Ҷанни услубшиносӣ, вазиға ва мавзӯҳои он/мақтаби советӣ", № 1, 1990/ ва "Услуб ва услубшиносӣ/Газетаи муаллимон"/ мафҳуми услуб ва як шоҳаи мустақили забоншиносӣ будани услубшиносӣ маънидод гардидааст.

Умуман услубшиносӣ дар ҷаҳолияти эҷодии Р.Гаффоров мақоми доими гирифтааст ва умед аст, ки олим дар ин соҳа боз корҳои бисёреро ба фарҷом мерасонад.

Ҷамхориву мувозибат ба забони адабӣ ва беҳдошти он яке аз масъалаҳест, ки ҳамеша дар маркази таваҷҷӯҳи аҳли адаб қарор гирифтааст. Агар чунин мувозибат дар вақташ аз устод С. Айни шурӯъ шуда бошад, минбаъд тавассути навиштаҳову гуфтаҳои иддаи адибону мутарҷимон боз ҳам бештарақ қавитар гаштааст. Махсусан асару мақолаҳои мунаққиди маҳбӯби мо устод Муҳаммадҷон Шукуров мартабаи ҳусни каломро ба дараҷаи баланд бардоштанд. Р.Гаффоров низ аз ҷумлаи муборизони ҷаҳоли тозагии забон буда, ба иддаи мазкур асосан баъди солҳои ҳафтодум пайваст. Ҳарчанд ки андешаҳои ӯ нисбати ҳусни калом дар мисоли дуруст ё нодуруст кор фармуда шудани калима, таъбир ва ҷумла ҳанӯз дар навиштаҳои услубшиносӣ ба ҷорӣ тазаккур ёфтаанд, вале масъалаи ҳусни калом мавриди баҳси мақолаҳои ҷудогонаи ӯ низ қарор гирифтааст.

Солҳои шастумро дар таърихи тоқомули забони адабии тоҷик гардиш ё оғози марҳилаи нав қаламдод менамоянд. Майлӯ кӯшиши забонавиҷӣ адибонро/албатта на ҳамаи онҳоро/ ба он водор сохт, ки худ эҷодкорӣ кунанд, калимау ибороти зебову сараро ба ивази унсурҳои обшуставу дурушт аз забони халқ, аз осори ниёгон барчинанд. Ин ра-

виш, ки мутаассифона, баъзан зимни он костагиро низ ба вҷуд мемаданд, мавриди омӯзиш ва мушоҳидаи доимии ҷаңде аз донишмандон қарор гирифт, ки устод Р. Гаффоров яке аз онҳе ба шумор меравад.

Табиист, ки таҳлил ва азрӯбия ҷамаи мақолаҳе, ки Р. Гаффоров дар ду даҳролаи ахир ба ҷирботи ҳусни қалом/ маданияти суҳан/ навишта ба таъб расондааст, дар доираи як кори кӯнак аз имкон берун аст. Вале як ҷизро наметавон маҳсус таъкид накард, ки мақолаҳои Р. Гаффоров на фақат ҷиҳати манфи ва нуқсонҳои забони асарҳои бадеиро олқор месозанд, балки тарафҳои мусбат ва ибратбеди ниғоритро низ нишон медиҳанд. Аз ин рӯ дурушти ва аз пашла фил соҳтан барои мақолаҳои Р. Гаффоров мутлақо беғонаанд. Маданияти навиштаҳои ӯ ба ҳаҷде баланд аст, ки нависанда озурда намешавад, балки аз эродҳои бисботу дилели олим баҳраманд мегардад.

Ба ин муносибат мехостам аз мақолаи ӯ "Бо суҳан ҷаҳон бояд ороств", ки дар шумораи панҷуми маҷаллаи "Садои шарқ"/1991/ ба нашр расидааст, ёдовар шавам. Дар ин мақола суҳан аз муваффақиятҳои эҷодии адиби барҷастаи тоҷик Ҷалол Иқромӣ дар боби истифодаи моҳирона ва устодонаи масолеҳи асосии асари бадеӣ-забон меравад. Ҷуди устод Ҷ. Иқромӣ муътақид аст, ки "суҳанро ба хизмати халқ кор фармуда, бо он ҷаҳонро ороств лозим". Дар мақолаи номбурдаи Р. Гаффоров ҳамин сеҳри суҳановарӣ ва ҷаҳонрои Ҷ. Иқромӣ таъкид мегардад. "Забони фасеҳ ва ҷамафаҳм, - навиштааст Р. Гаффоров, - аз руи ақидаи Ҷ. Иқромӣ, ба осонӣ ба даст наметарояд. Барои муваффақ шудан ба ин поия эстетикӣ нависанда бояд дар таҳрир ва таъби асар шитоб накунад, балки "майна об карда" навиштаҳоишро гаштаъ баргашта аз назар гузаронад, ҷизҳои тодаркорро бераҳмона хат занад, барои ҳар ҷи муайян, ҳар ҷи зебову мавзун, ҳар ҷи соз ва бачо воқеъ шудани воситаҳои суҳан собитқадмона мубориза барад". Ин мақолаҳо таҳқиқи назари нависандаи баркамолӣ мо Ҷ. Иқромӣ дар нисбати забону каломӣ бадеъ номидан мумкин аст. Вале дар неғиштәву мақолаҳои дигараш Р. Гаффоров баъзан ба норасоиҳои забони асарҳои Ҷ. Иқромӣ ишораҳо кардааст, ки аз ин сабаб адиби забардаст ба муносибате навиштааст: "...Росташро меғӯям, ки ман баъзе ҳусну кӯбҳои асарҳои худро то андозае аз мақолаҳо ва таҳқиқоти рафиқ, Р. Гаффоров доништа гирифтаам. Мақола, асар ва таҳқиқоти бисёри рафиқ, Гаффоров дар соҳаи илми забоншиносӣ ва равнақи адабиёти мо хизматҳои калон мекунанд. Асарҳои илмии рафиқ, Гаффоровро дар ҳусуси забони адабии тоҷик чун як асари бадеӣ мехонанд. Ин кас муаллим ва донишманди забони адабии тоҷик,

ин кас муҳаққиқи зури илими забоншиносӣ мебошанд".

Оре, на ҳар як мунаққид ва ё муҳаққиқ сазовори эътироф ва писанди ҷунин адибони забардаст мегардад. Бояд гуфт, ки ин гуна ба-ҳоро аз нависандаи бузурги дигари мо С. Улуғзода низ борҳо шу: ида-аст.

Р. Гаффаров солҳри охир ҳамроҳи академик Раҷаб Амонов доир ба вазъи инкишофи имрӯзаи забони адабии тоҷик якҷанд мақола навишт, ки дар онҳо аз ҷумла масъалаи ҳусни сухан низ ёдовар мешавад. Яке аз он мақолаҳо "Иқтибосҳои забонӣ чӣ муаммоҳо доранд?" ном дошта, дар рузномаи "Тоҷикистони советӣ" аз 17 сентябри соли 1988 ба таъ-расидааст. Зоҳиран ин мақола гӯё ба маданияти сухан муносибате на-дорад. Аммо агар дурусттар муҳоҷиза шавад, пай бурдан мумкин аст, ки муаллиф он дар рӯҳи қрлаби андешарониҳои забоншиносӣ: иҷтимоӣ ба масъалаи ҳусни сухан низ муҳоҷила кардаанд. Аз ҷумла, ба гуфтаи эгон як манбаи гановат ва таъйини забони адабии тоҷик осори клас-сикист, ки устод С. Айни нависандагонамонро ҳамеша бо мутолиаи он ташвиқ мекард. Мутаассифона, аҳли адаб ва мардуми қаламкашу сухангӯ муҳдате аз ин сарчашма бебаҳра мондаид. Дар натиҷа дар забони адабӣ унсурҳои сухани кӯчагӣ ва ғайриадабӣ бисёр роҳ, ёфта аз таъ-сири он наҷрбати сухан халалдор гардид.

Устод С. Улуғзода низ қаламдастони ро ба он даъват намудааст, ки ба забони навиштаҳои бузургони гузашта "бо назари васеътар нигоҳ кунанд, аз онҳо баробари мугат "шаклҳо, таркибҳои рехта, тар-зи баён, банду бастаи хосро гирифта ба кор баранд, то забони адабии ҳозирамон "фасеҳ, шево ва зебо" гардад.

Ҷун унсурҳои осори классикӣ дар дари Афғонистон ва форсии Эрон бисёр маҳдӯзанд, дар забони адабии мо эҳф ва феъл шудани онҳо ро таъзе донишмандон ҳодисаи манфӣ ва "эронизму" "афғонизм" пиндоштаанд. Муаллифони мақолаи мээкур ба ин ақидда зид баромада, аз забони дарӣ ро форсӣ иқтибос шудани калимаву ибораҳои зеборо ҳамҷун ҳамбастагӣ ба пояи асл қаламдод намудаанд. "Ба ҳамин та-риқ, - навиштаанд онҳо, - тоза кардани забони адабӣ аз унсурҳои сухани оддӣ ва наздик овардани он ба асолати тарзи ифодаи клас-сикӣ аз солҳои 40-ум шурӯъ шуда, дар солҳои 60-ум ба процесси феъ-оле табдил ёфт. Бинобар ин зинда ё феъл гаштани унсурҳои қадимӣ амри ногузир, як тамоили қонунӣ буда, аз ин рӯ, онҳо ро таъсири забонҳои форсӣ ро пиндоран ё тамғаи "эронизм" задан ба он дуруст нест". Албатта, дар эҳф унсурҳои осори классикӣ нақши форсӣ ро дарӣ ро мӯсир калон аст, ҷунки ин раванд маҳз пас аз солҳои

60-уму 70-ум, махсусан дар марҳилае, ки иртибот бо Афғонистону Эрон зиёд шуд, ғайр аз гардид. Вале аксарияти кулли падидаҳои нав, ки натиҷаи ҳамин марҳила мебошанд, сарвати дугавии худӣ меанд ё калимаҳои анд, ки дар се шохаи забони давраи адабиёти классикӣ-тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ ба тарзи муштарақ истифода мешаванд.

Аз мақолаи мазкур чунин натиҷа кашидан мумкин аст, ки ба рӯйдодҳои наво, ки боиси афзунии ҳусну сарватмандии забонамон шуда метавонанд, бо ҷаҳми харидорӣ ва талаботи давр бояд нигарист.

Ҳусни суҳан барои устод Р. Гаффаров танҳо мутоҳиддаи ҳамарӯзаии забони осори нависандагони муосир, забони маҷаллаву рӯнома, радиову телевизион нест, балки он предмети таълим низ ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки дасир ба мақсаду мароми ғанни ҳусни суҳан, мавзӯ ва мундариҷаи он андешаҳо рондааст, ки онҳо тавассути мақолаҳои "Дар боби ҳусни суҳан"/Садои шарқ, 1969, № 5/, "Ҳусни суҳани лектор"/Коммунисти Тоҷикистон, 1972, № 5/, "Ғанни "Асосҳои маданияти суҳан", мавзӯ ва вазифаҳои он"/Мактаби советӣ, 1986, № 5/, "Маданияти суҳан ва муҳимтарин вазифаҳои забоншиносӣ тоҷик"/Мактаби советӣ, 1989, № 3/, "Ҳар лаб, ки суҳансанҷ набошад..." /"Газетаи муаллимон", 27 март соли 1987/, "Сар ба пошти мениҳам ҳар кӣ суҳан мепарварад" /"Адабиёт ва санъат", 1990, 11 май/, "Маданияти суҳан ва муҳимтарин вазифаҳои забоншиносӣ тоҷик"/Мактаби советӣ, 1989, № 3/ ва ғайра иброз шудаанд.

Устод Р. Гаффаров дар навиштаҳои худ на фақат дурустӣро саҳеҳӣ, балки ғасоҳату балогати суҳанро низ талқин мекунад, ки инҳо ду ҷанбаи асосии маданияти нутқ мебошанд. Ба қавли ӯ нутқ на фақат дуруст, мувофиқи нормаҳои ҷорӣи забони адабӣ иҷро шавад, балки он бояд зебо, дилҷасп ва дилнишин низ бошад. Далелҳои мушаххаси ин ақидаҳо хонанда аз мақолаҳои гуногуни ӯ, ки ҳам ба услубшиносӣ ва ҳам ба маданияти суҳан бахшида шудаанд, пайдо карда метавонанд.

3

Як соҳаи муҳими ғайроти Р. Гаффаров лаҳҷашиносӣ, ӯ тақдири худро ба ин ришта соли 1966, вақте ки сарвари ишғоли лаҳҷашиносиро ба ӯ ҳада гирифт, пайваст. Ҳарчанд ки устод Р. Гаффаров ибтидои ғайроти илмӣ хешро аз ин ришта оғоз накарда техникаи онро азбар нанамуда буд, лекин дар муддати кӯтоҳ, ба мағзи проблемаҳои лаҳҷашиносӣ ворид гардид. Таҳти роҳбарии ӯ кормандони ҷаҳони ишғоли ҳамзамон ба иҷрои ду мавзӯи муҳим-ҷамъбасти илмӣ

шеваи ҷанубӣ ва лугати лаҳҷаҳои ҷанубӣ камар бастанд. Мақсад аз интиҳоби ин ду мавзӯи мибншикан он буд, ки лаҳҷашиносии тоҷикро аз ҷараи қрлабӣ кашада, тамоман онро ба самти нави таҳқиқ ра- зона кунанд. Ашхоси ҷудодона ба иҷрои ин ду мавзӯӣ шак оварда бо- ланд ҳам, коллективи шӯба аз раи худ барнагашт. Ба зиммаи Р. Гаф- Ҷоров ҳамчун роҳбари шӯба таъкили фонди ин ду мавзӯӣ ва муайян кардани роҳи усулҳои ҷамъбасти гуруҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ афтод. Бояд гуфт, ки ӯ бо маъварату раҳнамоии устоди ҳамаи лаҳҷашиносони тоҷик профессор В. С. Расторгуева ва дастгирии кормандони шӯба усули таҳ- қиқи яқлукти /системаҳои/ як гуруҳи лаҳҷаҳои ҳамгунро муайян кард. Таҳқиқ назар ба таҳқиқи Р. ГафҶоров соли 1971 Мақети лугати шеваи ҷанубӣ /ҳарфи "д"/ ва соли 1973 Проспекти шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба таъби расиданд. Ҳам Мақет ва ҳам Проспект мавриди муҳри- маи васеи мутахассисон қарор гирифт. Дар ҷамъбасти нуқтаи назарҳои гуногун, ки таваассути таърихӣ ва ё баромадҳи рӯ ба рӯ ба иртиботи Мақети Проспект иброз шуда буданд ва дар диқои усули пешгирифтаи кормандони шӯба саҳми Р. ГафҶоров ҳамчун роҳбар ниҳоят калон аст. Натиҷаи ҳамаи истодагарӣ ва таловшӯ буд, ки лугати шеваи ҷанубӣ дар ду ҷилд ва ҷамъбасти илмии шеваи ҷанубӣ дар панҷ ҷилд ба анҷом расиданд.

Устод Р. ГафҶоров вобаста ба масоили гуногуни лаҳҷашиносӣ мақолаҳои зиёде навиштааст. Аз ҷумла, дар ин ҷо метавон аз навиш- таҳи ӯ "Ҳудуди паҳншавии шеваҳои тоҷикӣ" /Мақтаби советӣ/, 1989, № 6/, "Дар ҷустуҷӯи дурдонаҳои сухан" /Садои Шарқ, 1970, № 1/, "Нахустин фарҳанги лаҳҷавӣ" /Маориф ва маданият, 1974/, "Ҳабарҳои феълӣи мурак- каб ва тарзи ифодаи онҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ" /1976/, "Доир ба масъ- алаи омӯзиши муқррсабии синтаксисии лаҳҷаҳои тоҷикӣ" /Вопросы язы- кознания, 1979, № 1/, "Вори дигар дар бораи терминҳои "лаҳҷа" ва "шева" /Маориф ва маданият, 1979/, "Муносибати шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба забони адабии миллӣ" /1982/ ва ғайра ном гирифт, ки онҳо дар пешрафти лаҳҷашиносии тоҷик ҳиссаи бебаҳо гузоштаанд. Гумон меравад, ки мақолаҳои зерини Р. ГафҶоров "Нависанда ва лаҳҷаҳои забон" /Садои шарқ, 1975, № 7/, "Калимаҳои лаҳҷавӣ дар услуби бадеӣ" /"Маориф ва маданият", 1974/, "Шеърҳои истифодаи ӯ исуриҳои лаҳҷа дар асарҳои бадеӣ" /"Маориф ва маданият", 1976/, "Айни ва забони ҳалқ" /"Маориф ва маданият", 1973/ ҳам самарави хуб доништани ду соҳаи илми забоншиносӣ тоҷик - лаҳҷашиносӣ ва услубшиносӣ мебошад.

Вале аз ҳамаи кори ҷидди ва калонҳаҷми устод Р. ГафҶоров дар соҳаи лаҳҷашиносӣ ҷилди сеюми монографияи панҷҷилдаи "Шеваи ҷану-

бии забони тоҷикӣ" ба шумор меравад, ки он соли 1979 таҳри назар ва таҳрири умумии проф. В.С. Расторгуева аз ҷои баромад ва бо афзудани бобҳои нав соли 1980 бо номи "Синтаксиси лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар тасвири муқрисиавӣ" ба сифати рисолаи докторӣ дифоъ гардид.

Ёд дарам, вақте ки дар шӯъбаи лаҳҷашиносӣ бахшҳои мавзӯи "Ҷамъбасти илмии шеваи ҷанубӣ" байни муаллифони тавзеъ мешуданд, тадқиқи боби синтаксиси ҷумлаҳои содда ба устод Р. Гафӯров тавсия гардид. Ӯ, ки зимни тадқиқоти услубшиносӣ дар ин бобат таҷрибаи кофӣ андухта буд, бо камали майл ин тақлифро пазируфт.

Ҷама медонистанд, ки ҷамъбасту тадқиқи системанокӣ бахшҳои лексика ва синтаксиси лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ басо кори душворе буд, зеро то солҳои 70-ум муаллифони асарҳои лаҳҷашиносӣ роҷеъ ба ин бобҳо танҳо бо қайдҳои иҷмолӣ ва сатҳӣ маҳлуд мешуданд ва ё ин бобҳо тамоман сарфи назар мекарданд. Аз ин ҷост, ки профессор В.С. Расторгуева дар асари ҷамъбасти худ "Таҷрибаи омӯзиши муқрисиавӣ лаҳҷаҳои тоҷикӣ"/1964/ навиштааст: "Доир ба синтаксиси шеваҳои тоҷикӣ дар ихтиёри мо танҳо маълумоти алоҳида ва нопурра мавҷуданд зеро муҳаққиқон ҳангоми аз маҳалҳо ҷамъ кардани материал ба он назар ба фонетика ва морфология камтар эътибор доданд".¹ Бинобар он ба Р. Гафӯров лозим омад, ки бисёр таҷдидҳои синтаксиси ҷумлаҳои соддаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ²ро нахуст тадқиқ намуда, сипас ба муқрисиаву ҷамъбасти онҳо бипардозад. Ин танҳо дар заминаи таҷдидоти доманадор даст дода метавонист, зеро "муайян кардани ҳодисаи махсуси синтаксисӣ/яъне ҳеҷисаҳои "созди синтаксисӣ/... бидуни тадқиқи муфассале, ки дар зимни маводи бисёр фаровон ба шакли тасвири монографӣ сурат гирифта бошад, муҳол аст".²

Ин буд, ки устод Р. Гафӯров бо маълумоти ниҳоят мухтасари асарҳои лаҳҷашиносӣ доир ба шеваи ҷанубӣ қонеъ нашуда, тайя чанд сол худ дар экспедицияҳои лаҳҷашиносӣ мунтазам ширкат варзид, бисёр ҳодисаҳои синтаксисиро бевосита мушоҳида кард, маводи фаровоне ҷамъ овард ва дар заминаи фонди бузурге ба навиштани мавзӯи мазкур пардохт. Ба ин тариқа, ба тӯфайли таҷдидоти Р. Гафӯров ва марҳум С. Атобуллоев³ бори нахуст дар таърихи лаҳҷашиносӣ тоҷик ба Р. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров, М., 1964, с. 143.

2. Аванесов Р. И и Орлова В. Г. К очередным задачам русской диалектологии. Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия, Т. I. М., 1959, с. 4.

3. Синтаксисҳои боистеъдод марҳум С. Атобуллоев айнан бо ҳамон усулҳои Р. Гафӯров дар таҷдиди синтаксиси ҷумлаҳои содда пеш гирифтааст, тадқиқи синтаксиси ҷумлаҳои мураккабро анҷом дод, ки он ҷилди чоруми "Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ" —ро ташкил дод.

синтаксис ҳамчун бахши комилкукуки системаи лаҳҷа муносибати дурусти илмӣ зоҳир гардид. Аз ин ҷост, ки пас аз ҷопи тадқиқоти Р. Гаффоров/ҷилди сеюми "Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ"/ чи дар матбуоти ҷумҳурии ва чи дар маҷаллаҳои марказҳои забоншиносӣ силсилаи тақриҳҳо ба таъб расида, дар онҳо асари маъқур на танҳо ҳамчун ком-ёбиҷ лаҳҷашиносии тоҷик, балки ҷун дастоварди муҳими илмӣ эроншиносии имрӯза ба қалам дода шуд.

Инак, муҳтавои ин тадқиқоти пураарзишро ба сурати фишурда ба ин тарз баён кардан мумкин аст:

I. Устод Р. Гаффоров ибораро ҳамчун воҳиди алоҳидаи синтаксисӣ қаламдод кардааст. Ин амал ҳарчанд ки бори наҳуст вобаста ба лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон истифода шуда буд, ¹ лекин барои гуруҳи лаҳҷаҳои ҳамгун, ба мисоли шеваи ҷанубӣ, тамоман нав аст. Шояд хонанда савол диҳад, ки оё дар доираи мавзӯи синтаксиси ҷумлаҳои содда баррасӣ шудани ибора мустақилияти онро сарфи назар намекунад? Ба ҷонибдорӣ усули пешгирифтаи муаллиф гуфтан мумкин аст, ки бо вуҷуди он ки ибора ба ҷумлаҳои содда илҳок гардидааст, вале он ҳаргиз ба сифати аъзои ҷумла таҳтилу нашудааст. Ба ин маънӣ ҳарчанд муаллиф байни ибора ва ҷумла сатти муайяне нагузоштааст, лекин тарзи таҳтилу ба ду боби мустақил будани онҳо далolat менамояд.

Назар ба қайди муаллиф дар шеваи ҷанубӣ, монанди шеваҳои дигари забонамон, ҳамаи хелҳои ибора, ки дар забони адабӣ маълуманд, истифода мешудаанд. Фарқи асосӣ дар ин бобат дар тарзи ташкил, таркиб, дараҷаи истифода ва воситаҳои грамматикӣ суратдиҳандаи ин ё он хели ибора мушоҳида мешавад /с. 15/.

Азбаски ибораҳои номӣ ҳамчун дар забони адабӣ хеле сермаҳсул ҳисоб меёбанд ва ҳамагуна умумияту тафовутҳоро бештар акс менамоянд, муаллиф тафсилоти онҳоро воҷиб донистааст.

Ҳулоса, боби ибора назарияи иборашиносии имрӯзайи тоҷикро дар мисоли лаҳҷаҳо таҷассум мекунад. Ногуфта намонад, ки Р. Гаффоров бо асосҳои ин назария ҳанӯз ҳангоми навиштани фасли "Ибора" — и китоби дарсии "Забони адабии ҳозираи тоҷик" барои донишҷӯёни факультетҳои филологияи мактабҳои олии 1970/ мусаллаҳ гардида буд. Гумон меравад, ки ҳамон таҷриба барои ҳуб тасвир намудани системаи ибораҳои лаҳҷа кӯмак кардааст.

I. Ниг.: Ҷураев Гаффор. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. Душанбе, 1975, с. 148-160.

2. Дар асар тасвири сараъзо ва аъзоҳи пайрави ҷумла қисми асосиро ташкил медиҳад. Муаллиф дар ин бобат назария ва таърифи ҳри мавҷударо тақмил дода, роҳро ва имкониятҳои ифодаи аъзоҳи ҷумларо бо мисолҳои зиёд нишон додааст. Махсусан тасвири хабар ҷзлиб аст. Муаллиф зимнан ба масъалаҳе мудоҳила менамояд, ки ба иртиботи онҳо ақидаҳои гуногун баён шудаанд. Аз ҷумла, дар баҳши ифодаи хабари содда бо феълҳои таркиби мафҳуми хабарҳои содда ва мураккаб батафсил шарҳ дода шудааст. Маълум мешавад, ки ҳарчанд ки ин масъала дар китобҳои дарси ва асарҳои тадқиқоти аз солҳои сиом зикр мегардад, вале то ҳанӯз ҳал нашудааст.

Назар ба қайди Р. Гаффаров муаллифи китоби "Вопросы синтаксиса персидского языка" профессор Д. С. Пейсиков хабарҳои феълро ба ду гуруҳ—хабарҳои феълии содда ва мураккаб тақсим карда, хабарҳоро, ки аз ҳиссаҳои номии нутқ ва феъли ёридиҳанда ташкил ёфтаанд, ба гуруҳи хабарҳои содда ва хабарҳоро, ки ҳар ду ҷузъашон феъл аст, ба гуруҳи хабарҳои феълии мураккаб шомил месонад.

Ҷуи ин мавзӯ Р. Гаффаров бо Д. С. Пейсиков баҳр карда, аз ҷумла ҷунин овардааст: "Ҷунин ба назар мерасад, ки дар ин таснифот хусусияти хабарҳои содда ва ғайрисодда пурра ба ҳисоб гирифта нашудааст: дар феълҳои таркибии феълӣ: маънои асосиро яке аз калимаҳо ифода менамояд, калимаи дигар дар онҳо ҳамчун ёридиҳанда, модификатор воқеъ шуда, ба калимаи асосӣ тобиши иловагӣ маъноӣ, пеш аз ҳама, маъноӣ намудӣ ҳамроҳ мекунад ва ҳол он ки дар хабарҳои ғайрисодда, ки бо ду феъл ифода мешаванд, ҷузъи ёридиҳанда ҳам маънои аслии худро қаму беш нигоҳ медорад ва ғайр аз ифодаи маънои асосии хабар барои ифодаи маъноҳои модалӣ низ хизмат мекунад. Мухимтар аз ҳама ин аст, ки хабарҳои ғайри содда бо талаби сохти ҷумла ба вучуд меоянд ва ба ин ваҷҳ, тақдими онҳо бо як калима, ки дар хабарҳои содда имконпазир аст, қатъан мумкин нест"/с. 55/.

Аз баҳри Р. Гаффаров бо муаллифони собиқ боз як нуқтаи минаи морфологии хабарҳои соддаи феълӣ равшан мегардад: феълҳои таркибии номӣ, аз қабилҳои ҳуй/сиёҳ, роҳӣ.../ кардан, гулӯ дард шудан, чашм дард гирифтани, фарзанд ёфтани ва ғ. на хабарҳои номӣ, ҷунон ки дар баъзе қорҳои тадқиқоти ҳамин тавр маънидод шудаанд, балки хабарҳои феълианд, чунки онҳо маҳз бо феълҳои ифода мешаванд. Ингуна мавридҳои ҷзлиб дар баҳши аъзоҳи пайрави ҷумла низ бисёр воқеъ гардидаанд, ки таъбан асарро шавқовар ва хонданбоб карда, ба таъмили назарияҳои синтаксиси ҷумлаҳои содда тақоне баҳшида-

анд.

3. Дар адабиёти илмӣ ва китобҳои дарсӣ оиди ҷида шудани аъзоҳои ҷумла қайду ишораҳои зиёде мӯда аст. Ин амал, одатан, бо ду тараф сурат гирифтааст: дар қисман корҳо ҷида шудан лар ҷои худаш, яъне вобаста ба ҳар як аъзо зикр мӯда бошад, дар қисми дигар ба сурат, алоҳида дода шудааст. Р. Гаффоров барои худдорӣ аз такрор ва шарҳи мунаммали аъзоҳои ҷида таҳти сарлавҳаи махсус, алоҳида омӯхтани онҳоро афзал донистааст, зеро "... аъзоҳои ҷумла, қатъӣ наваз аз ваҷифа, ҳангоми тазоҳур ҳамчун аъзои ҷида қонуниятҳои умумӣ пайдо ме шунанд ва ин асоо мешаванд, ки мо онҳоро дар як фасл муттаҳид намоем".¹

Натиҷаи мушоҳидаи муаллиф он аст, ки "аъзоҳои ҷидаи ҷумла, мисли забони адабӣ, дар шеваҳо низ байни ҳам муносибати баробарӣ дошта, бо ду роҳ бо ёрии пайвандаҳо ва бо онҳо, ба таври сути интонация бо якдигар алоқаманд мешаванд"/с.203/. Аъзоҳои ҷумла дар ҳар ду намуна муносибатҳои мухталифи маъноӣ аз қабилҳои муносибати пайваз, муносибати ҷудой, истисноӣ, ҳилофӣ ва муносибати иваз-шавиро фаро гирифта метавонанд. Тафсилоти тараҳҳои ифода ва воситаҳои морфологияи синтаксисии ин муносибатҳо саҳифаҳои муайяни асарро дарбар гирифтааст, ки эъмини он муаллиф аз баҳри радиояҳи сарфи наваз накардааст.

4. Дар забон тартиби калимаҳо дар ҷумла низ яке аз воситаҳои синтаксисии ифодаи фикр ба шумор меравад. Агар дар забони адабии тоҷик ҷои калимаҳо/аъзоҳои ҷумла/ муқаррар аст/ дар аввал мӯбатадо, дар охири хабар ва дар байни аъзоҳои пайрании ҷумла/, вале дар нутқи шевагӣ ин қоида баъзан сарфи назар мешавад. Аз ин ҷуст, ки Р. Гаффоров дар фасли навбатии асараш "Тартиби калима" ном дорад, бар иттиқои назарияи А. Э. Шапиро ҳафт қоидаи ифодаи тартиби калимаро зикр менамояд, ки барои дарки моҳияти масъала қофист.

5. Бахшҳои "Аъзоҳои туфайлии ҷумла", "Мухотаб" ва "Ҳелҳои ҷумла аз ҷиҳати маъно" бо вуҷуди он ки ҳақман ҳеле кӯтоҳанд, ҳосиятҳои шеваи ҷанубиро таъкид карда метавонанд. Аз ҷумла, муаллиф ба иртиботи истемодии унсурҳои туфайлий дар қиёси забони адабӣ ду ҷиҳати шеваи ҷанубиро нишон медиҳад, ки қомилан дуруст аст:

1. Собинникова В. И. Простое предложение в русских народных говорах. Воронеж, 1961. с. 256.

1/ воситаҳои маъзури суҳан дар шеваи ҷанубӣ, назар ба забони адабӣ, аз бобати миқдор нисбатан маҳдудтаранд; 2/ дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ баробари бисёр калима ва ибораҳои умумӣ калима ва ибораҳо низ дучор мешаванд, ки як қисман барои тамоми лаҳҷаҳо, қисми дигарашон барои гурӯҳи лаҳҷаҳои ба ҳам наздик ё баъзе аз онҳо ҳосанд/с. 220/.

6. Муносибати шева бо забони адабӣ дар ҳар марҳилаи тараққиёти забон ба ҳар сурат зоҳир мегардад. Бинобар ин Р. Гаффаров муносибати шеваи ҷанубиро бо забони адабии имрӯза ва забони адабии дэъраи адабии классикӣ ба таври ҷудогона баррасӣ намудааст.

Маълум аст, ки шеваи ҷанубӣ дар марҳилаи аввали таъдиқи нормҳои забони адабии ҳозираи тоҷик нисбатан кам ширкат варзидааст. Аз ин рӯ, қаробат ва умумияти он бо забони адабии ҳозираи тоҷик назар ба шеваи шимолӣ заифтар аст. Вале имконияти тақмили суф்தашавии нормаҳои забони адабӣ аз ҳисоби шеваи ҷанубӣ ҳамчун факти воқеӣ бонд мемунад. Устод С. Айни ҳанӯз дар баҳси солҳои бистум, ки дар атрофи забони адабии тоҷик доир шуда буд, ширкат варзида, роҷъ ба нақши лаҳҷаҳои кӯҳистон, ки шеваи ҷанубӣ ҳам аз ҷумлаи онҳост, ишора намуда навишта буд: "... моро лозим аст, ки дар китобҳои мактабии тоҷикӣ забони кӯҳистони тоҷикро қабул намоем. Забони кӯҳистони тоҷик забони форсии содда, аз тақаллуфоти эронӣ холи, бо луғатҳои арабӣ омехтанашуда ва ба сарфу наҳри форсӣ мувофиқ аст. Оре, дар талаффуз назар ба забони форсии шахрӣ қадре гализӣ дорад. Дар ҳар сурат соф ва мувофиқи крида аст. Ин забон аз Балғару Мастҷох, гирифта, то Қаротегину Дарвоз маълум ва ҳамафаҳм аст".

Дар асари Р. Гаффаров силсилаи ҳодисаҳои синтаксисе зикр шудаанд, ки ба тафовутҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ва шеваи ҷанубӣ далолат менамоянд.

Лекин бар акси забони адабии ҳозираи тоҷик қаробати шеваи ҷанубӣ дар бобати синтаксис бо забони осори классикӣ зиёд аст. Аз ин ҷост, ки ҳодисаҳои муштараки синтаксисӣ барои забони осори давраҳои гуногуни адабиёти классикимон ва шеваи ҷанубӣ дар тамоми бахшҳои таққиқоти Р. Гаффаров таъкид гардида, дар фарқом дар нӯздаҳ мавҷид ҷамъбаст шудааст. Ҳоло имкон дорад, ки бештари ҳамин фактҳои наҳвӣ дар забони адабии ҳозиразамон низ фаъол гарданд.

Г. Айни С. Куллийет, ҷ. 9, : Душанбе, 1969, с. 201.

7. Шеваҳои ҷанубӣ ва шимоли ҳамчун ду шохаи серлаҳзатарини забони миллӣ тоҷик дар шароитҳои гуногуни таърихӣ, ҷуғрофӣ ва муҳити иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ташаккул ва инкишоф ёфтаанд. Ба ин маъни дар системаҳои ин ду шева, аз ҷумла дар сохти синтаксисии онҳо, тафовутҳои ҷашмирас ба вуҷуд омадаанд, ки ин маъсала мавриди ҷашмандозии махсуси Р.Гаффаров қарор гирифтааст. Яке аз ин тафовутҳоро муаллиф дар таъсири забони ўзбекӣ мебинад, ки он дар сохти синтаксисии шеваи шимол бештар эҳсос мегардад. Аз ҷумла, қолаби ибораҳои йош келин, камбағал одам, ўзбеки забон, порсола ҷав ва ғайра натиҷаи ҳамин таъсир дар лаҳзаҳои шеваи шимол пиндошта шудааст. Вале дар сохти синтаксисии шеваи ҷанубӣ идомаи анъана мақоми воло дошта, таъсири забонҳои турки нисоят заиф аст.

Р.Гаффаров оиди тафовутҳои лаҳзаҳои ҷанубӣ ва шимолӣ сухан ронда, ба фактҳои низ ишора менамояд, ки дар яке серистеъمولу дар дигаре маҳдуд аст. Масалан, назар ба қайди ў басомад, таркиби лексикӣ, сохти ибораҳои навъи духтар-а дил-аш дар шеваҳои шимолӣ ва ҷанубӣ якранг нест. Миқдори ин хел ибораҳо дар шеваи ҷанубӣ нисбат ба шеваи шимолӣ камтар мебошад. Ҳиссаи тобеи онҳо дар шеваи ҷанубӣ бештар аз исм, ҷонишинҳои шахсӣ, масдар ва шумора иборат буда, аксаран ба сурати сохта истифода мешаванд. Тақли мураккаб, ки 4-5 воҳиди дуғавиро фаро мегирад, инчунин ба сифати ҷузъи тобеъ истифода шудани сифат ва сифати феълӣ, баракси шеваи шимолӣ дар шеваи ҷанубӣ шоеъ аст/с.234/.

Ҳамин гуна тафовутҳои ҷузъиву намоён дар қисмати саръазо ва аъзоҳои пайрави ҷумла низ нишон дода шудаанд.

Шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ба ҳам хело наздиканд. Бинобар он дар сохти синтаксисии онҳо умумияти бисёре ба мушоҳида мерасад. Бо вуҷуди ин дар боби синтаксисии ҷумлаҳои соддаи ин шеваҳо тафовутҳои ҷудоғонае ба назар мерасанд, ба чанде аз онҳо Р.Гаффаров таҳти унвони "Тафовути шеваи ҷанубӣ аз шеваи ҷануби шарқӣ" ишора намудааст.

3. Шеваи ҷанубӣ дорои лаҳзаҳои гуногун, аз қабилӣ қаротегинӣ, ваҳиё қаротегинӣ, кӯлобӣ, бадахшонӣ, роғӣ ва ғайра мебошад. Ин лаҳзаҳо, ки асосан дар заминаи аломатҳои фонетикӣ ва морфологӣ тасниф шудаанд, дар синтаксис бештар умумият доранд. Вале Р.Гаффаров дар натиҷаи амиқ омӯختани мавод ҷордаҳ мавриди дар ин ҷо лаҳзаҳои шеваи ҷанубӣ мувофиқат накардани ҳудудҳои синтаксисиро нишон додааст, ки онҳо зотан дар таснифоти дохилии лаҳзаҳои шеваи ҷанубӣ мадди назар гирифта шудаанд.

ба ин тариха, ҷилди сеюми монографияи "Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ"/синтаксиси ҷумлаҳои содда/ аз камолоти лаҳҷашиносии устод Р.Гаффоров гувоҳи меҳнат. Андешаҳои назариявие, ки дар ин асар баён шудаанд, дар ҳалли бисёр масъалаҳои баҳсгараз ва муаммоҳои синтаксиси забони адабии тоҷик кӯмак менамоянд.

Устод Р.Гаффоров дар баробари тадқиқи синтаксиси лаҳҷаҳо ҳамчунин дар тадвини луғатҳои минтақавии /регионалии/забони тоҷикӣ низ саҳми гирифтааст. Ӯ гайр аз анҷоми таҳрири умумии "Луғати шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ" ҳамчунон мурағибии ҳарфи "қ" мебошад. Чунин ҳиссари ӯ дар анҷоми мавзӯи "Луғати лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро" ҳам гузаштааст. "Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро"/мурағибон М.Маҳмудов ва Б.Бердиев/, ки бо муқаддимаи батафсил Р.Гаффоров соли 1989 ба таърифи расид, бо масъалаҳои таҷассуси ӯ ба нақша гирифта шуда, таҳти таҳрири бевоситаи вай анҷом ёфт.

Дар ҳоли ҳозир устод Р.Гаффоров ба сифати яке аз муаллифони асосӣ ба танзими фонди "Фарҳанги мунтахаби лаҳҷаҳои тоҷикӣ", ки барои панҷ соли баъдӣ ба нақша гирифта шудааст, машғул аст.

4

Устод Р.Гаффоровро ба қавле то андозаи энциклопедисти соҳиби забоншиносӣ номидан мумкин аст. Ӯ ба гайр аз ду риштаи асосии машғулияти худ-услубиносӣ маданияти сухан ва лаҳҷашиносӣ ҳамчунон гоҳ-гоҳ ба масъалаҳои умумии забоншиносӣ, забоншиносии иҷтимоӣ ва сохтмони сиёсати забон мароқ зоҳир карда меистад. Ба умеди он ки хонандаи муҳтарам аз бехарастнома ба иштироки мавзӯҳои мазкур мақолаҳои маърифи алоқа ва зарурати хешро дарёфта менамояд, мо дар ин ҷо танҳо аз хусуси яке, ки ба мавзӯи муқдими рӯзгори ҷунунӣ бахшида шудааст, таваққуф менамоем.

Ин мақола, ки "Як забон ё се забон" ном дошта, бо ҳаммуаллифӣ академик Р.Амонов навишта шудааст, дар рӯзномаи "Тоҷикистони советӣ" аз таърихи 31 март соли 1988 ба таърифи расидааст. Ҳарчанд ки мақолаи мазкур таҳти рубрикаи "Забон ва ҳусни баён" нашр шудааст, вале қанбаи сиёсӣ иҷтимоӣ ҳадафи асосии он қарор гирифтааст. Гап бар он аст, ки муддатест, ки дар атрофи тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ шӯълаи баҳсу мунозираҳо доман задааст. Гуруҳе ақддаи дар илми эроншиносӣ ҷой доштаре ҷонибдорӣ намуда, тоҷикӣ, форсӣ ва дариро забонҳои ҳаши наздик мешуморанд. Илдан дигар ба ин фикр саҳт муқобил баромада,

таъкид мекунанд, ки миёни тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ фарқи қуллӣ вуҷуд надорад ва ба ин вазҳ се забони алоҳида пиндиштани онҳо хаттои маҳз аст.

Назар ба қайди муаллифон ҳар ду ин гуруҳ барои исботи ақидаи кеш далелҳо пеш меоваранд. Аз ҷумла, онҳое, ки дар сари ақидаи се забон шуморидани тоҷикӣ-форсӣ ва дарианд, даъво доранд, ки ин се забон роҳи инкишофи махсусро паймуда, аломатҳои махсуси фарқкунанда пайдо кардаанд, аломатҳои тафриқӣ тамоми сатҳи системаи забон-фонетика, лексика, семантика, фразеология, морфология, синтаксис ва шохаҳои услубиро дарбар мегиранд, заминаи пайдоиши аломатҳои фарқкунанда дар навбати аввал забони зинда ва шохаҳои шевагии ин забонҳост, ҳар забон талабҳои иҷтимоӣ ва маданияи миллатҳои гуногунро таъмин менамояд, бинобар ин дар доираи ҳар давлат ба сифати забони расмӣ эътироф шудааст, ин забонҳо бо номҳои алоҳида-тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ мусаммо шудаанд ва ғайра. Онҳое, ки тоҷикӣ-форсӣ ва дариро як забон мешуморанд, барои тасдиқи андешаҳои худ чунин далелҳо пеш меоваранд: ин забон таърихан ба халқҳои ҳар се кишвар баробар тааллуқ дошт, асарҳои адабии тоҷик дар Эрон, Афғонистон ва баръакс навиштаҳои шоиру нависандагони ин кишварҳо дар Тоҷикистон бидуни тарҷума чоп ва мутолиа мешаванд, намоёндагони ҳар се халқ бо ҳамдигар бе тарҷумон озода гуфтугӯ мекунанд, фарҳанг, ки миёни тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ ҳастанд, назар ба он тафовуте, ки дар байни баъзе аз шеваҳои тоҷикӣ/масалан, шеваҳои ҷануби шарқӣ ва шимолии он/мавҷуданд, камтаранд, агар мо забони тоҷикиро аз форсии умумӣ ҷудо кунем, ҳуқуқи худро ба мероси илмию адабии аз даст медиҳем, зеро нисбат ба забони он мерос калимаҳои "дарӣ" ва "форсӣ" истифода шудаанд ва ҳоказо.

Муаллифони мақола ба дурустии ин далелҳо шак наоварда бошанд ҳам, дар муносибат ба мавзӯи мавриди баҳс нуқтаи назари илмиро талқин кардаанд, ки муҳтавои онро ба тарзи зайл тасаввур намудан мумкин аст:

I. Ҷудой ва таҷзияи забонҳо ҳодисаи табиист. Дар тӯли таърих ҳазорон забон ба вуҷуд омада, қисме аз онҳо бо мурури замон аз байн рафтааст. Олимон ҳисоб кардаанд, ки имрӯз дар ҷаҳон тақрибан севадҳазор забон вуҷуд дорад. Маълум аст, ки ҳамаи онҳо дар натиҷаи таҷзияи модарзабон ҳосил шудаанд. Ба ин маънӣ, таҷзияи забони воҳиди порсии дарӣ ҳам, ки тӯли ҳазор сол дар марзу бумҳои мухталиф паҳн шуда буд, аз эҳтимоли дур набуд. Ба ин лаҳзаҳои гуногун, ки дар қарнҳои васатӣ ва парокандагӣҳои феодалӣ ба ву-

чуд омада буданд, замина шуда метавонистанд. Бо вучуди ин баръакс даврахри собиқ ҳодисаи ба забонхри мустанкил табдил ёфтани лаҳҷахри забони воҳиди порсии дарӣ рух надод. Вале азбаски баъди асрхри ХУІ-ХУІІ лаҳҷахри собиқ дар шароити ҳос ва дар доираи сарҳадхри сибсию давлатии алоҳида инкишоф ёфт, тадриҷан ҳар кадом дар минтақаи худ ваазифаи забонро иҷро менамояд шуданд. Ба ин маъни имрӯз "забон" номида шудани тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ шартӣ ва нисбист.

2. Илми забоншиносӣ исбот намудааст, ки забонхри хешованд ду ҳел мешаванд: забонхри хеши дур ва забонхри хеши наздик. Агар таърихи забонхри хеши дур аз даврахри қадим оғоз ёбад, таърихи бештари забонхри хеши наздик аз қарнхри ахир ибтидо гирифтааст. Бинобар ин сохтори забонхри хеши наздик назар ба тафриқа умумияти зиёдеро фаро мегирад. Аз ин рӯ, намоёндагони забонхри хеши наздик ба тарҷума аҳтиёҷ надоранд. Масалан, назар ба қайди муҳаққиқон, намоёндагони се забони ба ҳам наздики славянӣ-русӣ, украинӣ ва белорусӣ ҳамдигарро ба ҳубӣ мефаҳмидаанд. Мисли ҳамин байни забонхри туркии Осӣи Миёна, махсусан қазоқӣю қирғизӣ тафовути намоёнёе аҳсос намешавад. Барои шахси ғайр ҳофист, ки яке аз ин забонхоро донанд, то бо намоёндагони забонхри дигари ин халқро гуфтуту қарда гзвонад. Бо вучуди ин забонхон маъқур ба сифати забонхри мустанкил эътироф шудаанд, чунки хоҳ-нохоҳ аломати муҳими маръу миллатхон муайян ҳисоб меёбанд. Иннак, дар нисбати тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ ҳам истилоҳи "забонхр"-ро ба шарте раво донистан мумкин аст, ки онҳо аломати муҳими миллат ва забони расмӣи давлатхри ҷудогена ҳисоб меёбанд.

Равшан аст, ки ҷудои маръӣ ва хусусиятхри воқти иҷтимоӣ тадриҷан боиси ба вучуд омадани аломатхри ҳоси тафриқӣ дар тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ гаштаанд. Ин аломатхр аз лаҳҷахри собиқ, забони воҳиди форсии дарӣ ибтидо гирифта, дар қарнхри ахир вобаста ба султ шудани робитахр бештар гаштаанд. Дар мақрлаи номбурда махсусан ба хусусияти оригиналӣ соҳиб шудани забони тоҷикӣ пас аз инқилоби Октябр дар ҳудуди Осӣи Миёна ва забони форсӣ дар Эрон илора менавад. Муаллифон бори дигар аз мубоҳизаҳсе, ки солхри бистум дар атрофи форсӣ ва тоҷикӣ за назари устод С. Айнӣ ба ин мазаъ ёдовар шуда дар ҳулоса навиштаанд: "Забонхри тоҷикӣ, форсӣ ва дарӣ ба сифати фарзанди як модар ҳамеша бо ҳам робита ва муносибати наздик будинд, ҳастанд ва ҳамчунин хоҳанд монд". Аммо бо сабабхри маълуми сизой ва таърихи иҷтимоӣ ба се шохча ҷудо шудани онҳр, ки баъзе вариантӯ бархе лаҳҷа меноманд, факти воқеӣ шуда монд. Маълум аст, ки истилоҳ-

ҳақиқат "вариант" ё "лаҳза" ба табиати имрӯзаи тоҷикӣ, форсӣ ва "дарӣ" мувофиқ намоёнд, чунки ҳар ду ҳам се шохаи як танаи бузург, се шохаи як дарёи азим мебошанд, ки бо сабабҳои сиёсӣ ва таърихӣ иҷтимоӣ сар задаанд. Азбаски онҳо имрӯз дар се давлати мустақил бо се ном расмӣ пайдо кардаанд, шартан бо истилоҳи "забон" ифода мешаванд.

Устод Р. Гафӯров рушду тараққиёти забонро бидуни ҷомеа тасаввур карда наметавонад. Чун ҷомеа ҳамеша бо сиёсат ва ҳодисаҳои таърихӣ ванда аст, забон ҳам аз онҳо бетасир наметавонад. Ҳамин нуқтаҳои пайвастии ҷомеаву забон мавриди шарҳу эзоҳи се рисолаи Р. Гафӯров қарор гирифтаанд, ки фишурдаи муҳтавои онҳоро арз мекунем.

"Ленин дар бораи забон" / "Ирфон", 1966/. Сарфи назар аз он ки имрӯзҳо дар бораи В. И. Ленин мегӯянд менависанд, назарияҳои вай баъзан таҳқиқи масъалаҳои гуногун, аз ҷумла, ғалсафа, сиёсат ва сохтмони забон як сарҷаммаи дуҷам ба шумор мераванд. Чун гуфтаҳои Ленин оид ба забон асосан омехтаи сиёсат, омехтаи масъалаҳои вобастаи миллат мебошанд, бинобар он дарки мушаххаси онҳо чандон осон нест. Ин аст, ки Р. Гафӯров бори нахуст дар забоншиносии тоҷик ба шарҳу эзоҳи муфассали назарияи Ленин дар бораи забон даст задааст. Дар рисола, аз ҷумла масъалаҳои "Забонҳои миллий ва баробархуқуқии онҳо", "Дар ҳусуси забони русӣ", "Дар бораи забон ва услуби матбуоти коммунистӣ", "Муқобила ба муқобили суханҳои авомфиребона", "Дар бораи қор фармудани калимаҳои хориҷӣ", "Дар бораи тартиб додани луғати тафсирии забони русӣ", "Оид ба забон ва услуби В. И. Ленин" мавриди баррасии олим қарор гирифтаанд.

Ҳақиқати В. И. Ленин дар бораи забон, пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат қобили парастиданд, ки ӯ воқеан демократияи забон, баробархуқуқии забонҳо ва миллатҳоро ташкил карда буд. Вай дар мақолаи "Мулоҳизаҳои таҳқиқӣ оид ба масъалаи миллий навиштааст: "Программаи миллии демократияи коргарӣ чунин аст: мутлақо ҳаҷ туна имтиёзот надодан ба ягон миллат, ба ягон забон..." / Асарҳо, ҷ. 20, с. 6/. В. И. Ленин мақсади либералҳоро, ки бо талаби забони давлатӣ амалан мехостанд забони русиро ба ғардани аксарияти қудди аҳолии Русия аӯраи бор кунанд, ғош намууда, ин тавр навиштааст: "Далелҳои" сиёҳ-гурӯҳчиён, албатта, мухтастаранд: тамоми қавмҳои ғайрро саҳт гирифтаан ва "Лаҷоматонро сар надодан" зарур аст. Россия бояд тақсими-нашаваанда бошад ва тамоми халқҳо бояд ба қондаҳои великорус итоат кунанд, чунки великорусҳо гӯё бунёд ва муқаддимаи кунандаи сарза-

мини рус будаанд. Бинобар ин забони сляфи Ҷумҳрон бояд забони ҳақ-ми давлатӣ бошад. Ҷанобон Пуришкевичҳо ҳатто аз тамсан манъ кардани "шеваҳри расво", ки бо он қариб 60 ғоизи аҳолии ғайривеликоруси Россия гап мезаданд, рӯй намегардонанд". /Асарҳо, ҷ. 20, с. 60/.

Дар ибтидои солҳои 60-ум ба Ленин рӯ овардани Р. Ғафоров ғайр аз ташреҳи муфассали назариёти доҳӣ матлаби дигаре низ дошт. Таърифи тавсифҳои зиёди забони русӣ, ки аз сиёсати ҷобиронаи Сталин оғоз гардида, солҳои руқуд дар асноди ҳизби коммунист мунтазам такрор мешуд, тадриҷан ба маҳдуд гардидани доираи истеъмоли дигар забонҳои миллии Иттиҳоди Шӯравӣ оварда расонд. Дар қаламрави Россия чандин забонҳои қавмҳои камнуфӯз қариб ба дараҷаи нестӣ расиданд. Ҳолӣ забони тоҷикӣ-ин забони қадима, ки дар тӯли зиёда аз ҳазор сол ба оламиён нобиғаҳои эҷодеро эҳдо намудааст, нисбатан ғардид. Таълими он суст ва соатҳои он беш аз пеш маҳдуд мешуданд. Забони тоҷикӣ дар коргузорию дафтардорӣ ва маҷлисҳои маъмуроти олии ҳизбии давлатӣ истифода намегардид. Ҳамаи инҳо омили тоҷик ноҳида наметавонист. Бинобар ин ӯ бо навиштани рисолаи "Ленин дар бораи забон" нидои худро баланд кард, Ҷа Ленин муроҷиат намуд, то бифаҳмонад, ки нисбати забонҳои миллий, аз ҷумла тоҷикӣ сиёсати бузургманишӣ татбиқ, мегардаду назариёти доҳӣ сарфи назар карда мешавад. Вале барои он ки забони тоҷикӣ аз қайди маҳдудият раҳӣ ёбаду ба марҳилаи нави тараққиёти худ ворид гардад, боэлоҳим омад, ки 25 соли дигар сипарӣ шавад.

"Устоди бузургии суҳан" /"Дониш", 1978/. Соли 1978 халқи тоҷик садсолагии фарзанди бузургии худ-асосгузори адабиёти шӯравии тоҷик С. Айниро ҷашн гирифт. Ба ин ҷашн донишмандон бо тадқиқоти тоза, ки паҳлуҳои гуногуни эҷодии Айниро акс менамуданд, омаданд. Устод Р. Ғафоров ҳам бо номи "Устоди бузургии суҳан" рисолае навишт, ки дар он назариёти С. Айни ба се сарчашмаи инкишофи забони адабии имрӯзаи тоҷик - забони адабиёти классикӣ, забони зиндаи халқ ва забони русӣ маънидод ва дар зимин ин хидмати бузургии ӯ дар кашакули тараққиёти забони адабии миллии тоҷик нишон дода мешавад.

Ҷунон ки маълум аст, дар солҳои бистум вобаста ба аҳдоҳои инқилобӣ масъалаи содда кардан ва муайян намудани равиши баъдӣ забони адабии тоҷик ба миён омад. Ҳарчанд ки ин сиёсат имрӯз маърифи мазаммати бархе мунаққидон қарор гирифтааст, вале он ҷиро

наметавон инкор кард, ки масъалаи демократӣ кунонидани забони адабӣ ҳанӯз то инқилоби Октябрӣ аз тарафи намояндагони ҷараёни маорифпарварӣ бо сарвари Аҳмади Дониш гузошта шуда буд. Пас, дар давраи баъди инқилоб, ки зарурати дар як муддати кӯтоҳ саводнок кардани мардуми авомӣ тоҷик пеш омад, масъалаи ҳифзи забон ва таҷдиди нормаҳои он низ дар маркази диққати донишмандон қарор гирифт. Иннак, тақрӯзи замон С. Айниро ҳамчун сарвари сиёсати соҳтмони забон пеш ронд. Ӯ дар мубоҳисаҳои, ки дар атрофи забони тоҷикӣ сурат гирифт, феълонда ширкат варзида, бо навиштаҷову гуфтаҷояш на фақат ҷараёни минбаъдаи забони адабиро муайян кард, балки онро аз ҳуҷуми душманони забону миллати тоҷик — пантуркистон дидор намуд. Азбаски ин феълоти устод С. Айни дар адабиёти илмӣ ҳафтаҳои таҳлил ёфтааст / Маъсуми Н. А., Ниёзмухаммадов Б. Н., Ҳалимов С. ва дигарон /, бинобарон Р. Гаффаров бо маълумоти мухтасаре қаноат кардааст. Бояд гуфт, ки дар рисолаи Р. Гаффаров навази устод С. Айни доир ба сарчашмаҳои инкишофи забони адабии тоҷик дар иртиботи ақдаҳои ӯ оиди содда кардани сайқал додани ин забон маънидод шудааст.

С. Айни яке аз роҳҳои муҳими таъмиқи содда кардани забони адабиро дар истифодаи унсурҳои беҳтарин ва қувоянди лаҳҷаҳо ва махсусан лаҳҷаҳои кӯҳистон мебинад. "Барои оммафаҳми кардани забони адабии тоҷик, — навиштааст ӯ, — тафтиш кардан ва доништанӣ лаҳҷаҳои кӯҳистон низ зарур аст, ки ба ин вазифа то ҳол даст расонида нашудааст".¹ Ба ин маъни ӯ нависандагонро ташвиқ мекард, ки ҳамеша ба забони мардум таваҷҷуҳ намоянд. Устод дар хусуси калимаҳои, ки бо мурури замон аз истеъмоли мардум тарк шуда, аммо дар яке аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маҳфуз мондаанд, чунин гуфтааст: "Дар забонҳои маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки классиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани ин гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе қасони беҳабар онҳоро "забони қадимии мурда" ва дар архаизм мебароранд".²

Дар бобати қоста гирифтани истифода кардан ва умумӣ намудани унсурҳои лаҳҷаи вҷодӣи худӣ устод С. Айни намунаи ибрат аст, ки Р. Гаффаров дар хусус таъҷр ишораҳо кардааст.

1. Айни С. Куллиёт, ҷ. II, китоби дуюм, с. 354—355
2. Ҳамон асар, с. 381.

Забони адабиёти классикӣ низ ҳамчун сарчашмаи асосӣ ҳамеша дар маркази диққати устод С. Айни будааст. Ӯ чи дар мубоҳисаҳои соҳаи бистум ва чи дар навиштаҳои баъдиаш мутолиаи осори классикиро яке аз вазифаҳои асосии қаламкашон шуморидааст. С. Айни нағз медонист, ки забони осори классикӣ аз ҷиҳати сабуку услуб яқинан нест. Дар байни онҳо асарҳое ҳастанд, ки воқеан фаҳмиданашон душвор аст ва ба онҳо тақдид намебояд. Баръакс, китобҳои низ ҷой доранд, ки забонашон содда ва оммафаҳм аст. Ба ин маъни С. Айни забони даврани адабиёти классикии моро на фақат сарчашмаи омӯзиши доимии аҳли қалам ва афзун гардондани сарвати дугавии забони адабии марҳилаи кунунӣ медонист, балки бар хилофи баъзе забонсозон чунин меҳисобид, ки он андаке сабук ва барои зиндагии имрӯзаи мардуми тоҷик созгор карда шавад. Аз навиштаҳои ӯ чунин маъни мебарояд, ки забони адабии имрӯзаи тоҷик аслан ҳамон забонест, ки дар давоми ҳазор сол истифода шудааст. Барои ҳамин ҳам даъвои онҳое, ки имрӯз Айниро ба "кучагӣ кардани забони адабӣ" гунаҳкор карданианд, тамоман беасосу қаззобона аст.

Дар рисолаи Р. Гаффаров барои муносибати устод С. Айни ба забони русӣ — ҳамчун сарчашмаи сеюми тақмили забони тоҷикӣ ҷасли алоҳида бахшида шудааст. Агарчи баъзе гуфтаҳои С. Айни дар нисбати забони русӣ аз нуқтаи назар имрӯз бар зарари забони тоҷикӣ намоёнд ҳам, лекин аз воқеияти ҳаёти мардуми мо қанда нест. Дар ҳақиқат, дигаргунҳои ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ боиси ба забони тоҷикӣ дохил шудани садҳо калимаву мафҳумҳои нав гардиданд. С. Айни дар симои забони русӣ яке аз "беҳтарин ва олитарини забонҳои маданӣ" — ро дидааст ва ҳанӯз дар овони ҷавонӣ дар дил ораи омӯхтани онро парваридааст. Табиист, ки устод аз ин сарчашма низ баҳра бурдааст, ки намунаи мисоли аз асарҳои вай овардаи Р. Гаффаров ба ин далолат менамоёнд.

С. Айни, ки забони тоҷикиро соф, зебо, муқаддир ва сайқалёфта дидан мехост, барои покии он мубориза мебард. Дар қисмати охири рисолаи номбурдаи Р. Гаффаров дар бораи ҷӣ таърих сурат гирифтани ин ҷабонияти устод сухан меравад. Ба ин тариҷа, дар рисолаи Р. Гаффаров симои С. Айни ҳамчун устои бузурги забон ва ҳомии бонии он тасвир шудааст.

"Революцияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷикӣ" / "Ирфон", 1979/. Забони адабии тоҷикӣ, ки таърихи бештар аз ҳазорсола дорад, баъди ғалабаи инқилоби Октябр сифатан хеле тағйир ёфта, аз доираи

между хатти-китоби ба дараҷаи забони адабии умумихалқӣ расид, вазира ва ҳудуди истифодааш ниҳоят васеъ гардид. Ба ин маъни, омӯзиши хусусиятҳои забони адабии тоҷик маҳз дар марҳилаи баъди инқилоб аҳамияти махсус касб мекунад, ки ба он олимони кайҳи мароқ зоҳир кардаанд. Вале ин масъала то қунън ба дараҷаи машғуб баррасӣ нашуда буд. Гузашта аз ин, зимни муҳоҷила ба масъалаи мааскур баъзан қачқажҳои зоҳир мешаванд, муносибати марҳилаҳои пеш аз инқилобӣ ва баъди инқилобии забони адабии тоҷик гоҳро нодуруст ва субъективона маънидод мегардад. Аз ин ҷост, ки устод Ғ.Ғаффоров ин мавзӯро маъриди баҳси рисолаи дигараш қарор додааст, ки онро соли 1979 нашрияти "Ирфон" таҳти унвони "Революция Октябръ ва инқилоби забони адабии тоҷик" ҷоп намуд. Баръакси баъзе мударбиён, ки дар байни ду давраи тараққиёти забони адабии тоҷик тафриқе намегузоянд, Р.Ғаффоров ба ин масъала аз мавқеи сирф илмӣ назар карда, мисли устоди худ Носирҷон Маъсумӣ ба ҳулосаи комилян ду, исте меояд, ки забони адабии ҳовираи тоҷик, дар ҳар ҳол, стандарти собик, набуда, балки шакли ҳеле тағйирёфта ва ба тақосои рӯзгор мутобиқшудаи он ба шумор меравад. "Муайян намудани тафовути асосии забони адабии тоҷик дар ду давраи таърихӣ-давраи то революция ва баъди он, — менависад муаллиф, — аз ҷумлаи он проблемаҳои муҳим ва ҷиддист, ки кори тӯлонӣ ва дастҷамъонаи гурӯҳи нахони аҳли таҷқиқро мунтазир аст. Лекин аз рӯи андак таъмул, инчунин дар асоси мушоҳидаи асарҳое, ки дар ин соҳа ба таъ расидаанд, аён ҳис кардан мумкин аст, ки дар сайри таърихӣ худ ин забон ба як ҳолу ваъият намонд..." /саҳ. 5/.

Албатта, чунин гумон кардан нодуруст мебуд, ки таҳаввулот дар сохту доираи истеъмоли забони адабии тоҷик баъди инқилоб фаври ва баякборағӣ ба амал омада буд. Балки ибтидои ин тағйирот ҳанӯз дар охири асри XIX ва аввали қарни XX қараён гирифтааст, ки ин марҳиларо барҳақ, "даврал гузариш" номидаанд. Инак, дар қисми аввали рисолаи Р.Ғаффоров хусусиятҳои тараққиёти забони адаби дар ҳамин давра таҳлил ва тафсил меёбанд. Муҳаққиқ, бо ҷалби мисолҳо

аз эҷодиёти Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шохин, Мирзо Сироч, Ҳайрат, С. Айни ва дигарон нишонаҳои аввали ташаккули нормаҳои имрӯзаи забони адабии тоҷикро нишон додааст. Вале ҳар чӣ бошад, дигаргунҳои намоеи дар сохту вазиғаҳои ҷамъиятии забони адабии тоҷик ба шарофати Инқилоби Октябр рӯй доданд, ки муаллифи рисола ба ин тарафи масъала диққати махсус додааст. Аз ҷумла, дар қисматҳои "Муҳоҷиса дар атрофи забони адаби", "Муҳимтарин ҷиҳатҳои тағйиро-

ти забони адаби дар рӯзгори мо" меҳияти ҷунин дигаргунӣ дар партави гардиши бузург, ки Инқилоби Октябр дар ҳаёти маънавию сиёсии халқи тоҷик ба вуҷуд овард, дуруст маънидод шудааст. Дарвоқар, дар шароити маҳдуди феодализм илму маърифат танҳо дастраси як иддаи хурд буд, забони адаби ҳаргиз наметавонист доираи васеи истифода дошта бошад. Танҳо саросар саводноқнавию омма, тараққиёти илму техника, ҳамчун миллат ташаккул ёфтани халқи тоҷик ба давраи нави инкишофи забони адабии тоҷик имконияти васеъ фароҳам оварданд. Р.Гафӯров хусусиятҳои инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷикро нишон дода, поёи классикӣ, забони эҷодаи халқ ва таъсири забони русро аз ҷумлаи смилҳои асосӣ мешуморад.

Дар рисола бори дигар роли устод С.Айнӣ дар содда кардан ва ба ҷараёни дурусти инкишоф андохтани забони адабии тоҷик таъкид ёфтааст. Ҳаминро бояд гуфт, ки баҳр ва ҳукми муаллиф ба роли устод С.Айнӣ ва баъзе масъалаҳои баҳр талаб асосҳои мустақдамдоранд, ки аз онҳо ҳаргиз сарфи назар наметавон кард. Муаллиф мӯтақид аст, ки офаридагори забон халқ аст ва ин маъни дар бисёр макралаву китобҳои ӯ, аз ҷумла дар рисолаи "Революция Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик" муқаррарман таъкид ёфтааст. Вале забони адабию аҳли адаб ба вуҷуд меоваранд, онро сайқал медиҳанд, ҷунон ки дар асри X Рӯдакӣ ва муосирони ӯ дар ташаккул ва рушди забони адабии тоҷик ҳамин вазифаро адо карда буданд. Агар олимони рус Пушкинро асосгузори забони адабии рус номида бошанд /ҳол он ки то Пушкин ҳам намоёндагони адабии ӯ фаровон буданд/, пас хизмати С.Айнӣ ҳам дар таъкид ва раванқи нормаҳои забони адабии тоҷик/оре, маҳз нормаҳои забони адаби/ кам нест. Асосгузори "ё офаридагории" устод С.Айнӣ ба ҳамон маънист, ки ӯ забони адабии тоҷикро ба талаботу шароити ҳаёти нави иҷтимоӣ созгор сохт, ба сарварии ташаббуси ӯ роҳи баъдӣ пешрафти забони адабии тоҷик муайян гардид, повесту романҳои ӯ ба зуҳури насри нави тоҷик замина гузоштанд. Аз ин рӯ, Айнӣро "асосгузори забони адабии имрузаи тоҷик" номидани Р.Гафӯров, албатта, ба ҳамин маънист, ки гумон мекунам, ин набояд муболиға бошад. Профессор И.С. Брагинский ҳам, аз афташ, ба ҳамин маъни ишора карда навишта буд: "Забони пуробуранг, аз дугаҳои маъшию муқаррарӣ саршери Айнӣ асоси забони адабии имрузаи тоҷик қарор гирифт!"¹

Дар тасвири Р.Гаффоров бошад, чунин мақоми Устод Айни ҳам дар фаъолияти илмӣи ҷамъиятии вай ва ҳам дар асарҳои бадеии ӯ пайгири мешавад.

5

Ба шарофати бозсозӣ забони тоҷикӣ аз ҷартаи маҳдудияту ҳалокат ҷаҳр ёфт. Барои қаламкашони тоҷик, дар навбати аввал журналистон, адибон ва донишмандони соҳаи забон шароите фароҳам омад, ки забони хешро аз ҳолати рикқатовари собиқааш берун созад. Устод Р.Гаффоров ҳам дар ҷумлаи онҳое қарор дорад, ки бо истифода аз имкониятҳои бозсозӣ ба сифати нави забон сарвари менамоянд. Ӯ дар ин бобат на фақат бо мақолаву сӯҳбатҳои зиёди радиову телевизионӣ, балки бо ибтикори сомондиҳиш низ саҳм мегирад. Ҳанӯс дар соли 1988 ба иртиботи рӯшду таълими забонҳои тоҷикию русӣ дар қаламрави ҷумҳурии қарори муштараки Ҷумҳурии марказии ҷизби коммунисти Тоҷикистон ва Шӯроӣ вазирони Тоҷикистон ба тасвиб расид, ки дар таҳияи таҳрири он ба сифати узви комиссияи корӣ Р.Гаффоров саҳми ниҳоят калон гузошт. Вале фаъолият ва ҳиссагузорию ӯ дар танзим ва қабули Қонуни забони ҷумҳурии боз ҳам зиёдтар шоистаи таҳсин мешавад.

Конференцияи сарсозарию ҷумҳурии доир ба забон, ки 24-25 ноябри соли 1988 дар Душанбе баргузор гардид, дар яке аз моддаҳои қарори худ ба унвони Шӯроӣ Олии Тоҷикистон муроҷиат намуд, ки забони тоҷикиро "дар ҳудуди республикаи советии сотсиалистии Тоҷикистон давлатӣ эълон намояд". Р.Гаффоров дар ин конференция дар мавзӯи "Маданияти суҳан ва вазифаҳои забоншиносии тоҷик" мавзӯа карда, дар тартиб додани қарори конференция бевосита ширкат варсид. Баъдтар, яъне 24 декабри ҳамон сол, бо номи "Забони тоҷикӣ бояд мақоми давлатӣ гирад" мақолаи дастҷамъии як идда олимону адибон дар рӯномаи "Тоҷикистони Советӣ" ба таъ расид, ки дар инвои он саҳми Р.Гаффоров низ ҳаст.

Замоне ки Шӯроӣ Олии Тоҷикистон барои тартиб додани Қонуни забони тоҷикӣ комиссияи махсус тартиб дод, Р.Гаффоров ҳам воқеан гардид. Ӯ дар тӯли шаш моҳе, ки ин комиссия фаъолият намуд, на фақат дар таҳия, танзим ва таҳрири Қонун саҳм гирифт, балки тавассути навиштани чандин мақолаҳои муҳим, аз қабили "Муҳими кайро бояд пазирофт"/"Қонуни Тоҷикистон", 17 феввали с.1989/, "Забони давлатӣ чист?"/"Адабиёт ва санъат", 27 апрели с.1989/, "Благое дело требует поддержки"/"Вечерний Душанбе", 28 апрели с.

1989/ ва суҳанронирои сершумор аз тариқи радиову телевизион дар роҳи хушифат сурат гирифтани ҳуҷҷати маъзур ва қабули сари-вақтии он ҳамаҷониба кумак кард. Қонун 22 июли соли 1989 дар сессияи Шӯрои Олии Тоҷикистон қабул шуд. Устод Р.Ғаффоров ҳам пеш ва ҳам пас аз қабули Қонуни забон бештар аз 30 дафъа ба воситаи радио ва телевизион дар ҳусуси аҳамияти ин ҳуҷҷати таърихӣ суҳан ронда, зарурати қабул ва татбиқи онро дар зиндагӣ пайгирона тарғиб ва ташвиқ намудааст. Андаке дертар, моҳи августи ҳамон сол, роҷеъ ба Қонуни забон тадбирҳои Девони Вазирони ҶШС Тоҷикистон /ҳоло Ҷумҳурияи Тоҷикистон/ тасдиқ гардидаанд. Бо мақсади он ки ин тадбирҳо назорат шаванд, Девони Вазирони Тоҷикистон комиссия махсусро таъсис дод, ки сарварии он ба уҳдаи Р.Ғаффоров гузошта шуд. Ҳол ҷа тақрибан ду сол менавад, ки комиссияи маъзур таҳти раёсати профессор Р.Ғаффоров рафти татбиқи Қонуни забонро пайгирона санҷида, аз навбастаҳои он ҳар вақт ба мақмомоти Девони Вазирон гузории маъхад. Дар мақради устод Р.Ғаффоров, ки ба муносибати таҷлили Рӯзи забон дар рӯномаи "Омузгор" /17.07.91/ бо номи "Қонун амалӣ менавад" ба таъъ расидааст, филтурдаи фаъолиятҳоро, ки ба иртибости татбиқи Қонуни забон анҷом дода менавад, баён ёфтааст. Муаллиф рафти иҷрои тадбирҳои Девони Вазирони Тоҷикистонро вобаста ба моддаҳои Қонуни забон таҳлил намуда, дар хотима навиштааст: "Аз шарҳи рафти иҷрои "Тадбирҳо оид ба иҷрои Қонуни забони Тоҷикистон", ки Шӯрои Вазирон пешбини карда буд, ду ҷиҳат барҷаста намоён мегардад. Ҷиҳати аввал ин аст, ки як қатор моддаи Тадбирҳо ба ҳаёт татбиқ шудааст, моддаҳоро ҳам фаровонанд, ки қараёни тадбирҳо мепаймоёнд. Тарафи дигари дуҷум марбути камбудист: рафти иҷрои чанд бахши тадбирҳо ниҳоят суст аст. Агар кор минбаъд ҳам ба ҳамин минвол идома ёбад, гумон аст, ки Қонун дар муҳлати таъиншуда пурра ба сомон расад". Дарвоқеъ, ин ташвишу хавотирии олим бечор нест. Дар ҳақиқат, дар бисёр ташкилотҳои моҳавқ ба иҷрои Қонуни забон аз паси панҷа нигоҳ мекунанд, роҳбароне ҳастанд, ки талаботи Қонуни забонро қасдан нолида мегиранд. Душманӣ ва бепарвоии тоифае аз роҳбарон нисбат ба Қонуни забон ба қалби устод Р.Ғаффоров, ..и ҳоло сарварии назорату татбиқи онро дар ҳузури Девони Вазирон ба уҳда дорад, панҷа мезанад. Бинобар он муҳтавои иқтибоси фавақро метавон як навъ эътирози олим алайҳи қонуншиканон пазируфт.

"Бузургонро бузургон зинда медоранд"— гуфтааст шоир. Ҳар гоҳ, ки ягон навиштаи устод Р.Гаффоровро дар бораи ину он чеҳраи маҳбуб ва устоди воломақом мутолиа менамоем, ҳамин мғраи шоир ба хотир меазад. Ӯ дар бораи чанде устодони забардаст силсилаи мақолаву очеркҳо офаридааст. Яке аз онҳо устоди бевоситаи Р.Гаффоров шодравон Носирҷон Маъсумӣ мебошад. Ҳарчанд ки Р.Гаффоров дар бораи Н.Маъсумӣ якҷанд мақола навишта, дар таҳия ва нашри осори ӯ саҳм мегирад, вале барои бузургдошти хотираи устод ин хизмати худро ночиз мешуморад. Ӯ ният дорад, ки дар бораи устоди арҷманدي хеш китобе таълиф карда, симои инсонӣ, олимӣ ва мураббигии вайро муфассал ба қалам диҳад.

Навиштаҳои Р.Гаффоров дар хусуси эроншиносии маъруф, сарвари мактаби лаҳҷашиносии тоҷик профессор В.С.Расторгуева низ басо ҷолибу шавқовартаранд. Асарҳои ҷовидонии ин донишманди мумтоз ва шахсияти барҷастаи ӯ ба Р.Гаффоров илҳом бахшидаанд, ки чанд маротиба ба даст қалам бигирад. Мисли ҳамин ӯ дар солҳои гуногун яке аз паси дигаре дар бораи И. И. Зарубин, С. Ализода, А. З. Розенфельд, Т. Зехнӣ, М. Исмаилов, Д. Тоҷиев, Л. Бузургзода, Р. Л. Неменов ва мақолаҳо иншо намуда, ба таъб расонидааст, ки ҳоло дар як маҷмуаи алоҳида гирд оварда шудаанд.

Устод Р.Гаффоров аз солҳои 60-ум дар конференцияҳои илмӣ байналмилалӣ, умумиҷамъиятӣ ва ҷумҳурии бо маърузаҳои пурмазмун сужангӯӣ мекунад. Ба қалами ӯ таҳрири бештар аз 20 номгӯи китоб тааллуқ дорад. Вай дар баробари кори илмӣ ва омӯзгорӣ ба тарбияи ҷавонолимони низ машғул аст. Таҳти роҳнамоии ӯ шаш нафар толибилм ба дарёфти унвони номзади илмӣ ва филология мушаваф гардида, рисолаҳои чанди дигар ба ҳимоя омода шудааст. Рӯзе нест, ки шогирдонаш бо саволе ба ӯ муроҷиат накунад ё ҷавобҳои рисолаи хешро ба қироаташ пешниҳод нанамоянд.

Ба устод Р.Гаффоров хислатҳои хоксорӣ ва ҳалми ҷавулдор хос аст. Ӯ бо доништани забонҳои хориҷӣ намеболад, лекин доништани даврҳои қадиму миёнаи таърихи забонамонро ҳам намезанад, вале аҷабаст, ки ӯро чун забоншиносии нуктасанҷ на фақат дар сарошари ҷумҳурии, балки дар хориҷи он ҳам мешиносанду эҳтиромаш мекунад. Бесабоб нест, ки ба навиштаҳои ӯ ҳоваршиносони маъруф, аз қабили Н. А. Богослов, В. С. Расторгуева, А. З. Розенфельд, В. А. Лившиц баҳои баланд додаанд. Ман ҳамеша ба худ савол меодам, ки сирри ба эътирофу эътибор сазовор гаштан ва муҳлисони зиёд пайдо кардани

Р.Гаффоров дар ҷай бошад. Ниҳоят ҷавоби оиро дарёфтам: пурқори
ва эҳсоси амиқи тапиши набзи забони бузурги имрузаамон!

Оре, кас дафтари ғазолиятҳи профессор Р.Гаффоровро зарақ,
мегадонаду ба пурқории ӯ қриш мешавад. Зай дар айни шасти
камолот мебошад. Умед аст,ки аз килки ӯ боз даққо мақолаву
асарҳи тоза бармеоянд.

ФЕХРИСТИ МУНТАХАБИ АСАРҶОИ ПРОФЕССОР РАЗЗОҚ
ГАФҶОРОВ

- Дар бораи забони достони "Асрор"-и Гаффор Мирз./Газ.муаллимон.-1957.-9 февр./
- Оид ба орфоэпияи забони тоҷикӣ /Газетаи муаллимон.-1958.29 апр.
- Баъзе мулоҳизаҳо оид ба забони адабони навқалам /Маориф ва маданият.-1960.-2 июль./
- Калимаҳои гуфтугӯй-халқӣ дар романи "Одамони ҷовид"/Баъзе масъаҳои забон ва адабиёти тоҷик.-Самарқанд,1961,-С.85-94.- /Асарҳои ун-ти давлатӣ ба номи А.Навой; Серияи нав; № II4/.
- В.И.Ленин дар бораи забон /Маориф ва маданият.-1961.-29 авг./
- Оид ба таълими ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак /Маориф ва маданият.-1961.-23 май./
- Чанд сухан дар бораи забон ва услуби ҳикояҳои ҳаҷвии Абдусалом Дехотӣ /Комсомоли Тоҷикистон.-1961.- 4 нояб./
- Калимаҳои гуфтугӯй-халқӣ дар романи Раҳим Ҷалил "Одамони ҷовид"/Изв.Ан Тадж ССР .Отд-ние обществ.наук.-1962.- № 3.-С.67-75./
- Зарбулмасал ва мақолаҳо дар романи "Одамони ҷовид"/Маориф ва маданият.-1962.-28 июнь./
- Ибораҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ /Маориф ва маданият.-1963.19 март.
- Оид ба ифоданокӣ ва вазифаи услубии ҷонишин/Маориф ва маданият .1963.-5 ноябр.
- Хусусиятҳои муҳими ибораҳои фразеологӣ /Маориф ва маданият.-1963.-13 июль.
- Барои нафосат ва забони забон/Маориф ва маданият.-1965.-9январ.
- В.И.Ленин дар бораи луғатҳо/Комсомоли Тоҷикистон.-1965.-22 декабр
- Забон ва услуби Раҳим Ҷалил./дар асоси материали романи "Одамони ҷовид"/ Акад.фанҳои РСС Тоҷикистон.Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудақӣ.-Душанбе: Дониш,1966.-225с.
- В.И.Ленин дар бораи забон. Душанбе:Ирфон,1966.-88 с.
- Тавсиҳ дар романи "Одамони ҷовид" /Назар ба таърихи адабиёти тоҷик./Маҷмуаи мақолаҳо/.-Душанбе,1966.-С.204-218.

Чанд мушоҳида оид ба нутқи персонажҳои манфии романи "Гул-омон" // Ҷашномаи Айни / Акад. Ҷанҳони РСС Тоҷикистон. Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудақӣ. - Душанбе, 1966. - ҷ. 3. - С. 58-74.

Тарзи баён ва услуби В. И. Ленин. - Тоҷикистони Советӣ. - 1966. - 19 апр.

Революцияи Октябрь ва забони адабии тоҷик. Мактаби советӣ. - 1967. - № 12. - С. 19-26.

Таълимоти асосгузори коммунизми илмӣ дар бораи забон Мақтаби советӣ. - 1968. - № 5. - С. 11-19.

Дар боби ҳусни сухан. Садои Шарқ, - 1969. - № 3.

Хушудӣ ва ҷаҳтаҳои шеваҳои тоҷикӣ. / Ҷой ба муаллимонӣ Ҷомалов / Мақтаби советӣ. - 1969. - № 6.

Мулоҳизаҳо доир ба "Қаҳрамони халқи тоҷик Темурамлик" Маориф ва адабият. - 1969. - 15 май.

Ибора / Забони адабии ҳозираи тоҷик; Шилдақис: Барои студентони факультетҳои филологияи мактабҳои олии. - Душанбе, 1970. - С. 17-23.

Забон ва услуби очерки "Қаҳрамони халқи тоҷик Темурамлик" // Ҷашномаи Айни / Акад. Ҷанҳони РСС Тоҷикистон. Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудақӣ. - Душанбе. - ҷилди 4. - С. 131-201.

Калимаҳои синонимӣ ва хусусияти услубии онҳо. Мақтаби советӣ. - 1971. - № 8. - С. 33-43.

Национальные и интернациональные факторы в формировании и развитии терминологии современного таджикского литературного языка / Н. Масуми, Р. Гафуров / Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. - Кигинев, 1971. - С. 233-294.

Чанд мушоҳида оид ба нутқи персонажҳои мушбати романи "Гул-омон" // Ҷашномаи Айни / Акад. Ҷанҳони РСС Тоҷикистон. Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудақӣ. - Душанбе, 1971. - ҷ. 4. - С. 255-276.

Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо. Мақтаби советӣ. - 1972. - № 2. - С. 26-29.

Ҳусни сухани лектор. Коммунисти Тоҷикистон. - 1972. - 3. - С. 35-42.

Ташкили аъзоҳои гуногуни ҷумла бо пасояндаи -ро // Мақтаби советӣ. - 1973. - № 8. - С. 39-44.

Ваҳдати миллат ва тақомули забон. Садои Шарқ. - 1974. - № 12. - С. 129-143.

Ифодаи пуркунандаҳо бо қонишинҳои энклитики. Мактаби советӣ.-1974.- № 8.-С.17-20.

Услубҳои забони адаби/Маориф ва маданият.-1974.- 6 авг/
Хосият ва вазифаҳои услубии калима. Маориф ва маданият.-
1974.-7 февр.

Дар хусуси як наъби ибораҳои номӣ дар забони тоҷикӣ /Масъ-
алаҳои забоншиносӣ: Маҷмуаи мақола /Акад.фан.РСС Тоҷикистон.Ин-
ти забон ва адабиёти ба номи Рудакий.-Душанбе,1975.-С.12-31

Нависанда ва лаҳҷаҳои забон. Садои Шарқ.-1975.- № 7.-С.113-
124.

Услубҳои забони адаби /Баъзе масъалаҳои актуалли таълими
забон ва адабиёт /Маҷмуаи мақолаҳд/ Ин-ти давлатии педагогии
ба номи Т.Г.Шевченко.-Душанбе,1975.-С.51-62.

Тарҷума ва забони адаби. Садои Шарқ.-1976.-6.-С.128-137.

Хабарҳои феълӣ мураккаб ва тарзи ифодаи онҳо дар лаҳҷаҳои
ҷанубӣ. /Забоншиносӣ тоҷик/Акад.фанҳои РСС Тоҷикистон.Ин-ти за-
бон ва адабиёти ба номи Рудакий.-Душанбе,1976.-С.109-123.

Нависанда ва замон.-Душанбе. Ирфон,1977.- 208 с.

Як омиди халқияти забон. Садои Шарқ.-1977.- № 10.-С.94-102
С.Айни ва забони адабиёти классикӣ. АФ Тоҷикистон.-1978.-
№ 2.-С.50-58.

Ба исмиҳои ғайришаҳс саволи кӣ/киҳ/гузоштан мумкин аст ё
не? Мактаби советӣ.-1978.- № 7.-С.55-56.

Устод Айни ва забони адабии имрузаи тоҷик. Мактаби советӣ.-
1978.- № 4.- С.20-25.

Революцияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик. Душанбе:
Ирфон,1979.- 86 с.

Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ/Таҳти назар ва таҳрири умумии
В.С.Расторгуева; Муҳаррири масъул Д.Т.Тоҷиев,Р.Д.Неменова; Акад.
фанҳои РСС Тоҷикистон.- Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудакий.-
Душанбе; Дониш,1979.-Ҷилди 3.-271 с.

К вопросу о сравнительном изучении синтаксис таджикских
говоров//Вопр. языкознания.-1979.- № 1.-С.74-81.

Бори дигар дар бораи терминҳои "лаҳҷа" ва "шева" /Р.Ғаффо-
ров, Ғ.Ҷураев. Маориф ва маданият.- 1979.- 17 май.

Синтаксис таджикских говоров в сравнительном освещении; /простое предложение/; Дис. д-ра фил. наук /АН Тадж. ССР. Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. - Душанбе, 1980. - 381 л.

Синтаксис таджикских говоров в сравнительном освещении; /простое предложение/; Автореф. дис. д-ра филол. наук /АН Тадж. ССР. Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. - Душанбе, 1980. - 49 с. -

Ифодаи хабар бо шаклҳои сифати феълӣ дар шеваҳои забони тоҷикӣ /Забоншиносӣ ва тоҷикӣ/ Акад. ҷанҷори РСС Тоҷикистон. Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудаки. - Душанбе, 1980. - С. 203-216.

Ленин - суҳанвари мумтоз //Мақтаби советӣ - 1980. - № 4. - С. 16. - 20

Бо суҳан ҷаҳрон бояд орошт. Садои шарқ. - 1981. - № 5. - С. 137-144.

Баробарӣ ва инкишофи забонҳои милли дар замони советӣ. Мақтаби советӣ. - 1982. - № 12. - С. 23-27.

Услуб ва услубшиносӣ. Газ. муаллимон. - 1983. - 26 нояб.

Диалекты таджикского языка Р. Гаффаров, Р. Чураев, - Душанбе, 1984. - С. 362-364.

Ибора /Забони адабии ҳозираи тоҷик; Китоби дарси барои факультети филологияи мактабҳои олии. - Душанбе, 1984. - Қисми 2: Синтаксис. - С. 22-56.

Современный таджикский литературный язык и его отношение к диалектам /В. С. Расторгуева, Р. Гаффаров/ - Душанбе, 1984. - С. 3-14.

Сравнительное изучение предположно-последственных конструкций в таджикских говорах. - Душанбе, 1984. - С. 42-54.

Инкишоф ва такмили норми забони адабии тоҷик дар солҳои ҳокимияти советӣ /Д. Тоҷиев, Р. Гаффаров/ - Душанбе, 1985. - С. 18-28.

Ҳиссаҷа /А. Халилов, Р. Гаффаров /Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик/ Акад. ҷанҷори РСС Тоҷикистон. Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудаки. - Душанбе, 1985. - ҷ. I. - С. 323-335

Норми забон ва риояи он. Д. Тоҷиев, Р. Гаффаров. /Газетаи муаллимон. - 1985. - 4 июнь.

Тамовҷҳои инкишофи забон. Газетаи муаллимон. - 1985. - 6 апр.

Муайянкунанда /Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик /Акад. ҷанҷори РСС Тоҷикистон. Ин-ти забон ва адабиёти ба номи Рудаки. - Душанбе, 1986. - Ҷилди 2. - С. 246. - 261.

Бепии "Аросхон маданияти сухан", мавзӯ ва вазифаҳои он
/Мақтаби советӣ.-1988.- № 5.- С.19-25-

Ҳар лаб, ки суқаноанҷ набонад... /Газетани муаллимон.-1987.-
28 март.

Маърааҳои насри мусоир. Садои Шарқ.- 1988.- № 7.-С.110-112.

Дар забон чи катравиқо манҷуд аст? /Р.Амонов,Р.Ғафӯров
Тоҷикистони советӣ.-1988.- 7 дс.

Забон руқи қалқ, бақри: умри вай аст /Газ.муаллимон.-1988.-
12 нояб.

Иқтибосҳои забонӣ чи муаммо доранд? /Р.Амонов,Р.Ғафӯров/То-
ҷикистони советӣ.-1988.-17 септ.

Як забон ё се забон? /Р.Амонов,Р.Ғафӯров/Тоҷикистони советӣ.-
1988.- 31 март.

Маданияти сухан ва муқимтарин вазифаҳои забоншиносони тоҷик
Мақтаби советӣ,-1990.- № 3.- С.27.-33.

Забони давлатӣ чи аст? Адабиёт ва санъат.-1989.-27 апр.-С.4.

Антонимҳо ва вазифаи услубии онҳо /Мақтаби советӣ.-1990.-№ 7,
-С.16-18.

Вазифаи услубии қалмаҳои иқтибосӣ.Мақтаби советӣ.-1990.-
№ 10.-С.17-22

Вазифаи услубии қалмаҳои омонимӣ ва оермазно.Мақтаби советӣ.-
1990.- № 8.- С.15-18.

Қалмаҳои дуҷамъ ва ҳоса. Мақтаби советӣ.-1990.- №9.-С.15-20.

Маданияти сухан ва муқимтарин вазифаҳои забоншиносони тоҷик
/Маданияти сухан /Матотиби конференцияи маданияти сухан аз 24-
25 нояб.соли 1988.-Душанбе,1990.-С.70-126.

Услуби бадеӣ /Мақтаби советӣ.-1990.- № 5.-С.14-16.

Услуби раомии корғуворӣ./Мақтаби советӣ.-1990.№ 4,-С.20-22.

Услуби хатӣ/нигобӣ/.Мақтаби советӣ.-1990.-№ 3.-С.19-25

Ғани услубшиносӣ,вазифа ва мавзӯҳои он.Мақтаби советӣ.-1990
- № 1.-С.18-22

Ҳусусияти услубии синонимҳо./Мақтаби советӣ.-1990.- № 6,-С.
15-18.

Шохаҳои услубии забони адабӣ.Мақтаби советӣ.-1990.-№ 2.-С.12-17

Сар ба пош мениҳам, ҳар ки сухан мепарварад. Адабиёт ва санъат. - 1990. - 11 май. - С. 4-5

Услубиёти калимасозӣ/Синфи X/ Маърифат. - 1991. - № I. - С. 16-21.

Суханшинос най, ҷони ман... Адабиёт ва санъат. 1990. 4 март.

